

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ  
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

**Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши**

*Кол жазма укугунда  
УДК 37:371.3:894.341*

**АКМАТОВ КЫЯЛБЕК КАМУТОВИЧ**

**ОРТО МЕКТЕПТЕ АКЫН-ЖАЗУУЧУЛАРДЫН ӨМҮР БАЯНЫН  
ЧЫГАРМАЛАРЫ МЕНЕН БИРИМДИКТЕ ОКУТУУНУН  
ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы  
(кыргыз адабияты)**

**Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын  
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

**АВТОРЕФЕРАТЫ**

**Бишкек – 2019**

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасында аткарылды.

**Илимий кеңешчи:** **Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич,**  
педагогика илимдеринин доктору,  
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын профессору

**Расмий оппоненттер:** **Батаканова Светлана Топчueвна,**  
педагогика илимдеринин доктору, профессор,  
К.И.Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин проректору

**Сманов Бахтияр Урисбаевич,**  
Казакстан Республикасынын УИАнын академиги,  
педагогика илимдеринин доктору, Абай атындагы  
Казак улуттук педагогикалык университетинин казак  
тили жана адабияты кафедрасынын профессору

**Орозова Гүлбара Жалаловна,**  
филология илимдеринин доктору, КР УИАнын  
Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун  
жетектөөчү илимий кызматкери.

**Жетектөөчү мекеме:** Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика жана психология, башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедралары.  
Дареги: 7156000, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Эркиндик көчөсү, 51.

Диссертациялык иш 2020-жылдын 10-январында саат 14.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илиминин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.18.580 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720023. Бишкек шаары, 10-кичи району, Саманчин көчөсү, 10 а.;

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Дареги: 720026. Бишкек шаары, Разаков көчөсү, 51. <http://arabaev.kg/do.kg>); Ж.Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (Дареги: 720033. Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547.); Кыргыз билим берүү академиясынын (Дареги: 720033. Бишкек шаары, Эркиндик проспекти, 25) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 10-декабрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,  
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент:



Омурбаева Д.К.

## ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

**Изилдөөнүн актуалдуулугу.** Кыргыз элинин руханий бай мурастары көптөгөн кылымдардан бери ар түрдүү муундардын адептик-ыймандык, атуулдук тарбиясын калыптандырууга, эстетикалык табитин көтөрүүгө өз салымын кошуп келет. Мына ошол көрөңгөлүү казыналарды жараткан, ойлоп тапкан жана элге жеткирген адамдар өзүнчө кайталангыс таланттар катары кээ бири унутулса, кээ биринин аты айтылып, өмүр жолу мектептерде, жогорку окуу жайларында окутулуп келет.

Жалпы эле адабиятты окутуунун дүйнөлүк тарыхында бул же тигил чыгарманы жазган автордун өмүр баянын үйрөтүү өзгөчө чоң мааниге ээ. Бул ишмердүүлүк, биринчиден, автордун жеке инсандык сапаттарынын, көз карашынын чыгармада чагылдырылышын туура андап билүүгө, демек, чыгарманы дагы да тереңирээк түшүнүүгө жардам берет, экинчиден, сүрөткердин биографиясынын идеалдуу жактарын азыркы окуучулар өздөрүнө өрнөк катары пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Азыркы мектептин максаты окуучуларга билим жана тарбия берүү менен гана чектелбестен, ошол алган билим жана тарбиясын турмушта колдоно билүүгө жетишүү менен да байланышат, демек, мында окуучулар акын-жазуучулардын өмүрүнүн өрнөгүн алып, аларды өз турмушунда үлгү тутуу билүүгө көнүгөт. Адамдын инсандык сапаттарынын калыптануусунда, анын андан ары өнүгүүсүндө адабий чыгарманын өзгөчө ролу болот, мына ошондуктан азыркы педагогдордун негизги милдети окуучуларда көркөм китеп окуу маданиятын, чыгарманы түшүнүү жана талдоо ишмердүүлүгүн жогорулатуу менен байланышат. Ал эми көркөм чыгарманы окууга, талдоого кызыктыруунун бир жолу – ошол чыгарманы жазган автордун өмүр баяны тууралуу маалымат берүү. Мында адабият сабагынын, адабият мугалиминин ролу өзгөчө экендигин тастыктоого болот. Бул милдеттерди чечүүчү каражаттардын бири – мектептеги адабият сабактарында окуучуларды жазуучулардын өмүр баяны менен тааныштыруу. Бирок, жазуучулардын өмүр баяны тууралуу ар түрдүү маалыматтар, анын ичинде автобиографиялык, биографиялык-документалдык, мемуардык чыгармалар жазылгандыгына карабастан, окуу китептеринде, хрестоматияларда жазуучулардын өмүр баяндары даталарга шыкалып, окуучу үчүн кызыксыз жана мугалим тарабынан сабакта туура эмес, же натыйжасыз пайдаланылып келүүдө, б.а., жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүү – бул көркөм текстти окуп-үйрөнүүгө карата бөтөнчө психологиялык жана эстетикалык даярдык боло албай келүүдө. Педагогикалык практика тастыктагандай өмүр баянды окуп-үйрөнүү жазуучунун инсанына жана аны менен байланышкан бардык нерселерге болгон кызыгууну жаратуусуз натыйжа бере албайт. Ошондой эле ар бир жазуучуга карата өмүр баяндын белгилүү бир учурларын пайдаланып, бул үчүн зарыл болгон материалды жана аларды сабакта окуучуга жеткирүүнүн майнаптуу ыкмасын тандап алуу жагы да ойдогудай болбой келет.

Кыргыз адабиятын орто мектепте окутуу проблемасына изилдөөчүлөр мурда ар тараптуу кайрылса да, жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүү

маселесин атайын проблема катары кеңири изилдөөгө алган эмес. Ырас, айрым методист-окумуштуулар (С. Байгазиев, С. Батаканова, К. Иманалиев, Н. Ишкеев, С. Момуналиев, Б. Оторбаев, С. Рысбаев, Д. Саалиева, М. Тешебаев, А. Турдугулов ж.б.) жана мугалимдер (Н. Абдесов, М. Баимбетов, Б. Батыркулов, Б. Исаков, А. Сманбаев ж.б.) жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүнүн жолдору жана ыкмалары тууралуу башка бир проблемаларга кайрылган эмгектеринде учкай токтолуп кеткен, ошол эле кезде айрым жазуучулардын, мисалы, А. Токомбаевдин (Б. Алымов), Ч. Айтматовдун (К. Момбеков, А. Мамбеталиев, И. Исамидинов, Б. Байсабаев, А. Муратов), Б. Алыкуловдун (Г. Галиева), М. Элебаевдин (К. Сабаева), Т. Сатылгановдун (З. Усубалиев, К. Сураналиева), А. Осмоновдун (Т. Мусанбетов), Т. Сыдыкбековдун (Н. Жапаралиева), Калыгул Бай уулунун, Арстанбек Буйлаш уулунун (Ш. Кулматова) өмүр баяндарын жана чыгармаларын мектепте окутууга байланыштуу диссертациялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, алардын негизинде методикалык колдонмолор чыкты, бирок алар бул теманы жалпылап, ырааттуулукка келтирип диссертациялык планда изилдеген эмес, алардын эмгектери конкреттүү бир гана авторго байланыштуу жазылган. Ошондой эле азыркы кыргыз педагогикасында өмүр баян катары окуу китептеринде сунуш кылынган тексттердин таанытуучулук, өнүктүрүүчүлүк жана тарбиялык потенциалы да толугу менен ачыла элек.

Кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик стандарты, окуу программасы талап кылгандай жазуучулардын өмүр баянын үйрөтүү эки түрдүү сунушталат: биринчиси, V-VIII класстарда атайын бир саат убакыт бөлүнбөй, бул же тигил чыгарманын текстти сунуш кылынардан мурда автор тууралуу маалымат гана берилет; экинчиси, IX-XI класстарда монографиялык теманы окуп-үйрөнүүнүн эң биринчи этабында эле, жазуучунун өмүр баяны менен кеңири тааныштырылат, көбүнчө буга атайын бир саат бөлүнүп жүрөт. Бул окуучуларда ошол алдыда окулуучу жазуучунун чыгармачылыгына да, тигил же бул конкреттүү чыгармаларына да, анын замандаштарынын, андан мурдакы жана кийинки чыгармачыл адамдардын чыгармаларына да болгон кызыгууну ойготууга жардам берет. Дал ошол өмүр баян жазуучунун программага кирбеген башка чыгармалары жөнүндө, анын өзү жөнүндө маалыматты, эскерүүлөрдү камтып турат.

«Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 5-9-класстар үчүн «Кыргыз адабияты» боюнча предметтик стандартта» адистер негизги жана өз ара логикалык байланышта турган үч өзгөчөлүктүү компонентти бөлүп көрсөтүшөт, алар «мурдагы стандартка караганда окутуунун компетенттүүлүккө багытталышы жана түйүндүү (негизги) компетенттүүлүктөрдүн (маалыматтык, социо-коммуникативдик жана өзүн-өзү уюштуруучулук, көйгөйлөрдү чечүү) предметтик компетенттүүлүктөр менен (окурмандык, баалуулук-дүйнө таанымдык жана адабий-чыгармачылык компетенттүүлүк) байланышы; окутуудан алынуучу натыйжалардын даана белгилениши; окуучулардын жетишкен теориялык жана практикалык ийгиликтерин объективдүү баалоо

багыттарынын сунушталышы»<sup>1</sup>.

Тема боюнча илимий адабияттарды талдоо жана биздин байкоолор, ошондой эле педагогикалык тажрыйбалар көрсөткөндөй, теория менен практикада чечүүнү талап кылган олуттуу *карама-каршылыктар* катары булар аныкталды: жазуучунун өмүр баянын чыгармалары менен байланышта үйрөтүү кыргыз адабиятын окутуунун маанилүү бөлүгү болсо да дал ошол байланыштын азыркы мектеп практикасындагы формалдуулугу өкүм сүрүүдө; өмүр баяндык маалыматтар, эскерүүлөр, документалдык фильмдер аздыр-көптүр болсо да, мугалимдердин андай материалдарды колдонуу боюнча тажрыйбаларынын жетишсиздиги; кыргыз жазуучулары тууралуу азыркы адабиятта биографиялык чыгармалардын окуучулар үчүн атайын жазылбагандыгы, ал эми андай тексттерге балдардын муктаждыгы; кыргыз адабияты сабактарында өмүр баянды үйрөтүүнүн айрым натыйжалуу методикасы пайдаланылып келе жатса да, алардын алдыңкы тажрыйбалары илимий талдоодон өтпөгөндүгү, методист окумуштуулар тарабынан жалпыланбагандыгы; кыргыз адабияты мугалимдери муктаж болсо да, жазуучунун биографиясын окутуунун методикалык негиздеринин алиге чейин түзүлбөгөндүгү ж.б.

Изилденип жаткан маселе боюнча илимий адабияттарды талдоо аркылуу жазуучунун өмүр баянын мектепте окутуу: философиялык өнүктө (Аристотель, Р. Барт, В. С. Библер, Г.-Г. Гадамер, В. Дильтей ж.б.); адабият таануу өнүтүндө (С. С. Аверинцев, И. Л. Андроников, М. М. Бахтин, Г. О. Винокур, А. Г. Габричевский, М. Л. Гаспаров, Е. С. Громов, А. Б. Есин, Я. Н. Кумок, Д. С. Лихачев, Ю. М. Лотман, К. В. Манн, Ф. С. Наркирьер, В. Д. Оскоцкий, Н. А. Рыбников, Б. В. Томашевский, М. Н. Томашевская, Ю. Н. Тынянов, Н. Я. Эйдельман ж.б.), психология жана педагогика жаатында (Б. Г. Ананьев, Л. И. Божович, Л. С. Выготский, В. В. Давыдов, Л. Г. Жабицкая, Е. В. Квятковский, А. Н. Леонтьев, Н. А. Рубакин, С. Л. Рубинштейн, Д. Б. Эльконин ж.б.) жана методика өнүтүндө (А. Д. Алферов, Ц. П. Балталон, П. Е. Басистов, О. Ю. Богданова, Т. Г. Браже, Ф. И. Буслаев, В. И. Водовозов, А. Н. Галахов, Е. О. Галицких, В. В. Голубков, В. В. Данилов, Т. Я. Еремина, И. С. Збарской, Н. В. Колокольцев, Н. И. Кудряшев, Т. Ф. Курдюмова, С. А. Леонов, В. Г. Маранцман, Н. Д. Молдавская, Е. С. Петунина, З. Я. Рез, Е. С. Роговер, М. А. Рыбникова, Е. А. Соколовская, Н. В. Тимерманис ж.б.) изилдөөгө алгандыгын көрөбүз. Бирок бул маселе кыргыз адабиятынын мисалында, кыргыз адабиятын окутуу илиминде да эле актуалдуу бойдон калууда.

Мындагы башкы нерсе – окуучулардын ар түрдүү жаш курагында жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте өздөштүрүүгө кызыгуусун арттыруунун методикалык шарттарын тереңдетип иштеп чыгуу. Ал үчүн ошол акын-жазуучулардын өмүр баяндары боюнча сабактардын бүтүндөй системасын, алардын өмүрү жана ишмердүүлүгү боюнча кошумча адабияттарды, башка булактарды пайдалануунун технологияларын сунуш кылуу

---

<sup>1</sup> Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 5-9-класстары үчүн «Кыргыз адабияты боюнча предметтик стандарты [Текст] / <http://edu.gov.kg/media/files/b8c8c261-6bf7-4cad-b632-f3f0b5032e20.pdf>.

өзгөчө мааниге ээ. Бул ишмердүүлүк болсо дүйнөлүк педагогиканын практикасында өзүнүн бай тарыхы бар экендигине жана адабиятты окутуу методикасында белгилүү даражада иштелип чыккандыгына карабастан, жаңыча методикалык мамилени жана чечимдерди, инновациялык ишмердүүлүктү талап кылат. Алар: биринчиден, бүгүнкү мектеп окуучусунун психологиялык өзгөчөлүктөрү, кызыгуулары; экинчиси, мектеп окуучуларынын билим базасы, азыркы ааламдашуу доорундагы көз караштары; үчүнчүсү, маалыматтык технологиялардын мүмкүнчүлүктөрү эске алыныш керектиги.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүүнүн жолдору: кыргыз адабияты сабагында жазуучунун өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун бүтүндөй системасынын илимий негизин түзүү; түзүлгөн методиканы колдонуунун туура критерийлерин жана шарттарын аныктоо; сунуш кылынган методикалык ыкмалардын, жолдордун, каражаттардын натыйжалуулугун педагогикалык тажрыйбада сынактан өткөрүү.

Демек биздин изилдөөбүздүн **актуалдуулугу** азыркы мектеп окуучуларынын жазуучунун өмүр баяндары боюнча билим сапатынын жана аларды чыгармалары менен байланыштыруу боюнча компетенттүүлүктөрүнүн төмөндүгү, акын-жазуучулардын өмүр баяндарынын тарбия берүүчүлүк, таанытуучулук мүмкүнчүлүгүн толук колдоно албагандыгы жана бул багыттагы ишмердүүлүктөрдү адабият мугалимдери жеткиликтүү өздөштүрө албай жаткандыгы менен байланыштуу.

Проблеманын ушундайча коюлушу *«Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери»* деген **изилдөөнүн темасын** аныктоого мүмкүндүк берди.

**Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.** Тема Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафедрасынын 2011-2019-жылдардагы негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

**Изилдөөнүн объекти** – орто мектептин кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу процесси.

**Изилдөөнүн предмети** – жалпы билим берүүчү орто мектептерде акын-жазуучулардын өмүр баянын жана чыгармачылык жолун алардын чыгармалары менен байланышта окутууну өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери.

**Изилдөөнүн максаты** – кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен байланышта окутуунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана анын оптималдуу жолдорун иштеп чыгуу, иштелип чыккан сунуштардын натыйжалуулугун педагогикалык экспериментте сыноодон өткөрүү.

**Изилдөөнүн милдеттери:**

1. Акын-жазуучунун өмүрү менен чыгармачылыгынын өз ара байланыш маселесинин философияда, адабият таанууда илимий жактан коюлушун талдоодон өткөрүү.

2. Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык жана адабият таануу жагынан негиздерин аныктоо.

3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окуп-үйрөнүүнүн жана изилдөөнүн тарыхын талдоого алуу, изилдөөнүн материалдарын, методдорун аныктоо.

4. Биографиялык материалдарды авторлордун чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негизин түзүүчү методикалык принциптерди иштеп чыгуу.

5. Чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заманы, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологияларын сунуш кылуу, акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануунун ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүү.

6. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууну практикалоо, б.а. аныктоочу жана үйрөтүүчү эксперименттерди өткөрүү, мындан алынган натыйжаларга жараша текшерүүчү эксперименттин негизинде сабактар системасын оңдоп-түзөө жана алардын натыйжалуулугун баалоо.

**Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй божомолдор коюлду жана текшерилди.**

Акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта окутуу боюнча сабакты даярдоо үчүн материалды тандоо шарттары сакталган учурда окуучулардын адабий чыгарманы өздөштүрүүсү бир топ жогору болот, эгерде:

- сабакта акын-жазуучулардын өмүр баянындагы түрдүү фактыларга болгон окуучулардын кызыгуусу жогору болсо;

- акын-жазуучунун өмүр жолундагы окуучулардын эмоционалдык сезимин козгоого, аларды түйшөлтүүгө өбөлгө түзүүчү окуялар, фактылар туура тандалса;

- акын-жазуучунун өмүр жолун чагылдырууда реалдуулук жана объективдүүлүк туура сакталса;

- акын-жазуучулардын өмүр баяндары тууралуу маалыматтар жөнөкөй, түшүнүктүү жана окуучулардын курак өзгөчөлүгүнө ылайыктуу болсо;

- өмүр баяндык маалыматтар менен чыгарманы байланыштыруу методикасынын салттуу жана инновациялык жолдору туура айкалыштырылса.

Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу өмүр баянды окуп-үйрөнүүнүн түрдүү формаларын пайдаланган учурда ийгиликтүү болот, алар:

- акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү жана колдонуу;

- акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу боюнча университеттерде атайын курстарды уюштуруу;

• мемуардык адабияттарды окуучулардын өз алдынча көп окушуна жетишүү;

• жазуучулар менен жолугушууларды өткөрүү;

• акын-жазуучулардын туулган, жашаган жерине, музейлерине саякат жасоо;

• сабакта акын-жазуучулардын өмүр баянын пайдалануу менен алардын чыгармаларын окуп чыгууга өбөлгө түзүүчү тапшырмаларды көп аткартуу ж.б.

**Изилдөөдө алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы:** Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында эң алгачкы жолу акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикалык принциптери жана методикалык шарттары аныкталды; адабий көркөм чыгармалардын мазмунунун алардын авторлорунун өмүр баяндары менен байланыштыруу мүмкүнчүлүктөрү жана аны өркүндөтүү технологиялары ачылды; окуучулардын көркөм чыгарманы анын автору менен байланышта окуп-үйрөнүү менен жазуучулардын жеке инсандык сапаттарына кызыктыруунун жолдору көрсөтүлдү; окуучулардын көркөм чыгармадагы айрым эпизоддорду жана фактыларды анын авторунун өмүр жолундагы окуялар, урунттуу учурлар жана фактылар менен салыштыруу көндүмдөрүн калыптандыруунун методикасы иштелип чыкты; акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда окуучуларды адабий көркөм чыгармага кызыктыруунун натыйжалуу шарттары менен критерийлери ачылып берилди; орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун жаңы методикалык системасы өткөрүлгөн тажрыйбалык-эксперименттик иштин жыйынтыктарынын негизинде практикага сунушталды.

**Изилдөөдө алынган натыйжалардын практикалык мааниси:** Илимий ишибиздеги методикалык сунуштар орто мектептердин кыргыз адабияты боюнча окуу программасын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду түзүүдө, университеттердин атайын курстарында жана методика боюнча лекцияларда жана мектеп мугалимдеринин адистигин жогорулатуу курстарында, мугалимдердин сабактарынын натыйжалуулугун жогорулатууда колдонулат. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча белгиленген жолдор идеалдарды жана инсанды баалоонун өзгөргөн шарттарында педагогикалык жогорку окуу жайлардагы методикалык циклдеги дисциплиналарды окутууда жана педагогикалык практиканы өткөрүүдө, ошондой эле гуманитардык жана эстетикалык циклдеги сабактарда өрнөктүү инсандарга болгон кызыгууну калыптандыруу үчүн пайдаланылышы мүмкүн. Биз койгон милдеттердин чечилиши окуучулардын адабий кабылдоосунун, табитинин өсүүсүн, алардын окуу предмети катары адабиятка болгон кызыгуусун жогорулатууга мүмкүндүк берет, активдүү ой жүгүрткөн инсанды тарбиялоого белгилүү бир даражада салым кошот.

**Коргоого коюлуучу негизги жоболор:**

1. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууда алардын көркөм чыгармаларын өздөштүрүүгө кызыктырууда төмөнкүдөй методикалык принциптерди ишке ашыруу: акын-жазуучулардын өмүр баянындагы кызыктуу фактылар



аркылуу алардын инсанына болгон кызыгууну арттыруу; бул же тигил чыгарманы талдоо процессинде акын-жазуучунун биографиясына кайрылып туруу; окуучуларга автобиографиялык жана биографиялык, мемуардык материалдарды тандоо процессинде аларга чыгармачылык өз алдынчалык берүү; **мугалим – автор – чыгарма – окуучу** өнөктөштүгүнүн жогорку деңгээлин түзүү.

2. Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууда алардын көркөм чыгармаларын өздөштүрүүгө кызыктыруу процессинде төмөнкүдөй методикалык шарттарды камсыздоо: өмүр баяндык материалдарды ар кандай программалык чыгарманы окуп-үйрөнүүнүн алкагында, биримдикте кароо; жазуучунун өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө анын турмушунун ар кандай жактарын азыркы окуучулар үчүн актуалдаштыруу мүмкүнчүлүгүн эске алуу, б.а., бүгүнкү коом жана азыркы окуучу үчүн маанилүү жактарын башкы планга коюу; акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу ар түрдүү тексттерди окуучулардын эркин тандап алуусун ишке ашыруу; биографиялык материалдардын жанрын, темасын, формасын ар тараптуу тандоо; акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдар менен окуучулардын жеке, топтордо иштөөсүн күчөтүү; акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окуп-үйрөнүүдө инновациялык формаларды кеңири колдонуу.

3. Жалпысынан алганда биздин изилдөөбүз акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте үйрөтүү аркылуу адабиятты окутуунун сапатын, деңгээлин көтөрүү менен бирге окуучулардын өрнөктүү адамдардын өмүрүнөн үлгү алууга, тарбиялоого багытталат.

**Изденүүчүнүн жеке салымы:** Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте үйрөтүүнүн методикалык системасы соңку шарттарга жана талаптарга ылайык кыргыз педагогикасында эң алгачкы жолу диссертанттын жеке өзү тарабынан иштелип, ал сунуштар педагогикалык экспериментте жеке өзү тарабынан текшерүүдөн өткөрүлдү жана мектеп мугалимдерине тартууланды, илимий кеңешчи менен авторлоштукта жазган макалаларында жеке өзүнүн сунуштары киргизилди.

**Илимий изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы:** Диссертациялык тема боюнча Ош мамлекеттик университетинин студенттерине сабактар өтүлгөн, Ош областтык мугалимдердин билимин жогорулатуу институтунун курстарында семинарлар жүргүзүлгөн. Негизги жоболору төмөнкү илимий-практикалык конференцияларда окулган докладдарда берилген: Урал мамлекеттик педагогикалык университетинин VI Эл аралык илимий-практикалык конференциясы; «Интернаука» басмасынын LIV Эл аралык илимий-практикалык конференциясы, Б.Мурзубраимовдун 80 жылдык мааракесине арналган Ош мамлекеттик университетинин конференциясы, «Айтматов окуулары – 2015» Эл аралык илимий-практикалык конференциясы, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде өткөрүлгөн конференциялар ж.б.

**Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:** Диссертациянын негизги мазмуну 2 монография, 6 окуу китеби, 7 илимий-усулдук колдонмо, 34 илимий макалаларда чагылдырылган. Анын ичинде РИНЦ статусу бар чет өлкөлүк журналда 22 макала, СКОПС статусу бар журналда 2 макала.

**Диссертациянын көлөмү жана курамы:** Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутунду жана сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Диссертациянын тексти пайдаланылган адабияттарды, тиркемелерди кошпогондо – 255 бет, жалпы көлөмү 301 бет. Пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 417, таблицалар – 20, сүрөттөр – 9.

## ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

**«Мектептерде акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуунун теориялык-методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхына обзор, тарыхы жана учурдагы абалы»** деген биринчи баптын алгачкы бөлүмү акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында кандайча чагылдырылганын ачып берүүгө арналды.

Адабий чыгарманы жаратуучу бул – адам-автор. Мына ошол жаратман автор чыгармаларында өзүнүн биографиясын, көз карашын, инсандык сапаттарын, жеке стилин калтырат. «Манас» эпосун чыгармага айландырган баатырдын кырк чоросунун бири Ырамандын Ырчы уулу деп айтылып келет. Андан кийинки аты уламышка айланган Токтогул ырчы кыргыз философиясында жана фольклористикасында акындыктын символу, үлгүсү («Токтогулдай ырчы бол, Толубайдан сынчы бол») катары айтылып жүрөт. Жусуп Баласагын «Кут алчу билим» китебин жазганы үчүн ага жогорку даражалуу Хас Хажиб мансабы берилет, Байтик баатырды жандап Балык Кумар уулу, Шабданды жандап кара жаак Калмурза ырчы, Анжиянда бийликте турганда Алымбек датканын жандап Арстанбек ырчы ж.б. таланттуу адамдар жүргөн. Мына ушул жеке авторлор коомдун жана адамзаттын өнүгүшүндө, адамдын руханий тазалануусунда жана эстетикалык табитин жогорулатууда өзгөчө салым кошкон, демек, алардын чыгармаларынын артында адам-автор турат. Андыктан мектепте бул же тигил чыгарманы үйрөтүү процессин ошол чыгарманы жазган автордун биографиясы менен биримдикте ишке ашыруу керек деген идея адабиятты окутуу методикасынын өзөктүү идеяларынан болуп саналат. Мындай үйрөнүүгө орус революционер-демократтары В. Г. Белинский, А. И. Герцен, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский жогору баа берген.

Диссертациянын бул бабында В. Г. Белинский орус акыны А. С. Пушкиндин чыгармачылыгын, анын «Евгений Онегин» романын орус тарыхы жана акындын жеке жашоосу менен биримдикте изилдегени мисал катары айтылат. Бир катар философ, эстетик, адабиятчы окумуштуулар (С. С. Аверинцев, М. М. Бахтин, Г. О. Винокур, Л. Я. Гинзбург, В. М. Жирмунский, А. Компаньон, Ю. М. Лотман, Ю. Н. Тынянов ж.б.) жазган илимий эмгектердин негизги багыттарына токтолдук. Жогорудагы философ жана адабиятчы окумуштуулар адабий биографиялар жана биографиялык жанрлар тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, жалпы советтик, анын ичинде кыргыз илими үчүн методологиялык таяныч жаратышты. Ушул изилдөөлөрдү талдай келгенде орус жана совет адабият таануусунда акын-жазуучулардын өмүр баянын иликтөөнүн эки негизги багыты

бар: биринчиси – автордун «биографиясы» менен анын көркөм чыгарманын текстинде «персонификация» болушунун деңгээли (даражасы): «лирикалык мен», «лирикалык каарман», «адабий личность», «автордун образы», «акындын жеке мени» ж.б. түшүнүктөр (Ю. Н. Тынянов, В. М. Жирмунский, В. В. Виноградов, М. М. Бахтин ж.б.). Экинчиси – акын-жазуучунун өмүр баяны «чыгармачылыктын өзгөчө чөйрөсү», өз алдынча тарыхый-маданий баалуулук катары башкы планга чыгат (Г. О. Винокур, Б. В. Томашевский, Л. Я. Гинзбург, Ю. М. Лотман ж.б.).

«Биография» тууралуу түшүнүк берилип, адабиятчылардын (Д. Д. Благой, Н. Л. Бродский, Б. И. Бурсов, Л. П. Гроссман, Н. К. Гудзий, В. Я. Кирпотин, И. В. Сергиевский, М. Б. Храпченко ж.б.) ойлору айтылат, айрым окумуштуулар (В. В. Афанасьев, Г. П. Бердников, Н. В. Богословский, И. П. Золотусский, М. П. Лобанов, Ю. В. Манн, А. И. Метченко, В. Н. Орлов, С. М. Петров, Ю. И. Селезнев, Б. И. Соловьев, А. М. Турков ж.б.) автордун биографиясын адабият таануунун бир тармагы катары кароо керек деп белгилешет.

«Биография» – бирөөнүн басып өткөн жолу, тагдыры тууралуу жазуу, орус тилиндеги «биография» деген термин кыргыз тилиндеги «өмүр баян» деген термин менен синоним. Өмүр баян – бир адамдын туулгандан каза болгонго чейинки башынан өткөргөн маанилүү окуяларын, тагдырын ал жашаган доордун жалпы өзгөчөлүктөрү менен биримдикте чагылдыруу, жазуу, айтуу, баяндоо. Бул проблема кыргыз философиясында (А. Салиев), адабият таануусунда (А. Акматалиев, К. Асаналиев, К. Артыкбаев, С. Байходжов, К. Бобулов, М. Богданова, К. Даутов, С. Жигитов, О. Ибраимов, Р. З. Кыдырбаева, Б. Маленов, Ж. Таштемиров, Ш. Үмөталиев, А. Эркебаев ж.б.) да кеңири изилденди жана алар кимдердин кайсыл эмгектери экендиги диссертацияда көрсөтүлдү.

Ушул баптын «Жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы» аттуу экинчи бөлүмүндө жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы белгиленди. Мында адам феноменине кеңири талдоо берилүү менен, анын татаал организм экендиги, ар бир адамдын кайталангыстыгы, ар бир адамдын тагдыр-таржымалы өзүнчө экендиги айтылды. Мисалы, Жеңижоктун ырлары менен Мидин Алыбаевдин ырлары окшобойт, себеби алар эки түрдүү көз караштагы, эки түрдүү формада, стилде чыгарма жараткан, бири оозеки төгүп ырдап кетсе, экинчиси ырларын кагазга жазган.

Окуучулар адабий чыгарманы окуу, талдоо процессинде төмөнкү нерселерди айырмалай билиши керектиги белгиленди:

- ар бир деталда автордун көз карашынын чагылдырылышы;
- автордун турмуш чындыгын чагылдыруу өзгөчөлүктөрү;
- автордун сүрөттөп жаткан окуяга, образга баа бериши;
- чыгармада аны жаратып жаткан кишинин жазуу манерасы, стили, формасы.

Бир эле темада бир нече автор чыгарма жазса да алардын чыгармалары

бири-биринен айырмаланып турат, бул нерсе – авторлордун индивидуалдуулугунда, ар бир автордун өзүнчө көз карашы, ой жүгүртүүсү, турмушту баалай билүү өзгөчөлүктөрү бар экендигинде, алардын жашаган доорунда, тарбияланып өскөн социалдык катмарында. Айталык, Токтогул Сатылганов жалчылык менен күн көргөндөрдүн үй-бүлөсүндө туулуп, кедейлер арасында чоңойсо, Калыгул оокаттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулуп, ак сөөктөрдүн арасында өстү, Чыңгыз Айтматов интеллигенттердин үй-бүлөсүндө туулуп, репрессиялангандардын үй-бүлөсүндө, туугандарынын арасында калыптанды. Мына ушул социалдык шарт-жагдайлар алардын чыгармачылыгында көрүнгөндүгү бир катар чыгармалардын мисалында айтылат.

Жазуучулардын туулган мезгилин аныктоодо жана окуучулардын эске тутуусунда бекем болушунда ал даталарды тарыхый окуялар менен салыштыруу маанилүү методдордун бири. Мисалы, ал төмөнкү таблицада чагылдырылды.

**Таблица 1.1. – Авторлордун туулган жылы менен тарыхый окуялардын байланышы.**

№	Автор	Туулган жылы	Ошол мезгилдеги тарыхый ири окуялар, саясий абал
	Токтогул Сатылганов	1864	Кокон хандыгынын эзүүсүнүн күч алышы; Орусиянын кыргыз урууларын каратып алган учурлары
2.	Аалы Токомбаев	1904	Орусиянын үстөмдүгүнүн күчөшү; Пишпек, Токмок, Каракол сыяктуу шаарлардын күч алышы.
3.	Чыңгыз Айтматов	1928	Совет бийлигинин тап душмандарына каршы күрөшүнүн активдеши; сабатсыздыкты жоюу аракеттери
4	Казат Акматов	1941	Улуу Ата мекендик согуштун башталышы; жигиттердин казатка аттанышы

Диссертацияда «өмүр баян» – «биография» деген түшүнүктүн төмөндөгүдөй белгилери аныкталат жана алардын ар бирине адабияттан алынган мисалдар келтирилет: бул же тигил автордун туулган мезгили жана ошол жылдардагы тарыхый кырдаал, доордун жалпы өзгөчөлүктөрү; акын-жазуучулардын каны (гени), ата-теги, уруусу; акын же жазуучу болуу үчүн сүрөткердин балалык чагында аларга таасир эткен инсандар; балалык жана жаштык учурунда таасир эткен окуялар; жазуучу катышкан, өзү көргөн окуялар; автордун кесиби, адистиги; жазуучунун котормочулук ишмердүүлүгү;

авторлордун уккандары боюнча таасирлери; жазуучунун жүрүш-турушу, мүнөзү; жазуучунун маектери, каттары.

Кийинки бөлүк «Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун изилдениш тарыхына обзор» деп аталат. Мында ХХ кылымдын 20-30-жылдарынан берки окуу программаларында, окуу китептеринде акын-жазуучулардын өмүр баянын окутууга кандайча көңүл бурулгандыгы эволюциялык планда талдоого алынат. Мисалы, алгачкы жылдарда жазуучулардын өмүр баянында алардын кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулгандыгы, жетим болгондугу, анан аларга Октябрь революциясы билим бергендиги жөнүндө саясий-идеологиялык маалыматтар кыска гана берилген жана биографиялык материалдар алдыда өтүлүүчү чыгармалар менен анчалык байланыштырылбаган. Ошентип, 50-жылдарга чейинки окуу программаларындагы жана окуу китептериндеги акын-жазуучулардын өмүр баяндарын берүүдөгү негизги кемчилдиктер катары биз төмөнкүлөрдү аныктадык:

- акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу материалдарды берүүдө критерийлердин, принциптердин толук иштелип чыкпагандыгы;
- окуу материалдарынын көлөмүнүн ар түрдүүлүгү;
- биографиялык материалдарды алдыда үйрөнүлүүчү чыгарма менен толук байланышта бере албоо;
- өмүр баяндык материалдардын тилинин супсактыгы, тексттин ошол бөлүгүн факт-цифралар менен толтуруп жиберүү;
- биографиялык материалдардын формалык, стилдик ар түрдүүлүгүн эске албоо.

Андан кийин, 90-жылдардан тартып, окуу китептеринде ар бир автордун чыгармаларынын текстинин алдынан ошол автор тууралуу башкалардын пикирлеринин берилиши, айрым авторлор өзү тууралуу өздөрү жазып беришкендиги жаңылык катары бааланды.

Жалпысынан, кыргыз адабиятын окутууда өмүр баяндык материалдардын окуу программасынан жана окуу китептеринен орун алышы ар кандай тарыхый шарттарга, партиянын саясатына жана методисттердин чыгармачылыгына байланыштуу ар түрдүү жолдорду басып өткөндүгү белгиленди.

Демек, жазуучунун биографиясын үйрөнүү анын туулгандан каза болгонго чейинки басып өткөн жолун гана үйрөнүү эмес, ал бири-бири менен байланышкан төмөнкүдөй багыттардан куралат:

- сүрөткерлик деңгээл-даражасы;
- чыгармачылык өнөрканасы;
- жазуу манерасы;
- тили жана стили;
- индивидуалдуулугу;
- адабий процесстеги орду ж.б.

Мына ошого карап программада акын-жазуучулардын өмүрүн жана чыгармачылыгын үйрөнүүнүн үч түрү сунуш кылынды. Биринчи: акын-жазуучулардын өмүрүнөн, чыгармачылыгынан өтө кыскача кабар берүү (бул айрыкча V-VII класстар үчүн). Экинчи: акын-жазуучулардын өмүрү, чыгармачы-

лыгын маалымат түрүндө берүү. Үчүнчү: акын-жазуучулардын өмүрү жана чыгармачылык жолун кененирээк, адабий очерк мазмунунда берүү.

XX кылымдын 50-60-жылдарында синхрондук таблица ыкмасы кеңири колдонулган. Ал идеялардын башатында В. В. Голубков турган жана кыргыз методисттеринен К. Иманалиев өз эмгектеринде ушундай принциптерге таянган. Методист А. Токомбаевдин өмүр баяны жана чыгармачылыгына байланыштуу Фрунзе шаарындагы №1 мектеп-интернатта жасалган синхроникалык таблицанын үлгүсүн жалпы мугалимдерге сунуш кылат.

**Таблица 1. 2. – А. Токомбаевдин өмүр баяны жана чыгармачылыгына байланыштуу Фрунзе шаарындагы №1 мектеп-интернатта жасалган синхроникалык таблица.**

Дата	Тарыхый жана адабияттык окуялар	Жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгында негизги фактылар
1904 1905	Биринчи орус революциясынын өсүп жетилиши. 1905-жылы биринчи орус революциясы	Акындын туулган жылы
1916	Кыргыз элинин улуттук-боштондук кыймылы	Эл менен бирге акын ата-энеси менен Кытай жерине качып барат
1917	Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын жеңип чыгышы	Акын Кытай жеринен кайтып келип, ата-энесинен ажырап, ар кимдердин колунда малай жүргөн учурда эркиндиктин таңы атат.
1923	Кыргызстан Түркестен республикасынын составында турат	Ташкентте Ленин атындагы Коммунисттик университеттин даярдоо курсуна кирет
1924 1927	Кыргызстан өзүнчө автономиялуу область болуп бөлүнөт. В. И. Ленин дүйнөдөн кайтат. 1926-ж. Автономиялуу Республикага айланат. 1924-жылы «Эркин-Тоо» газетасынын биринчи саны жарыкка чыгат. ж.б.	«Эркин-Тоо» газетасынын биринчи санына «Октябрдын келген кези» ыры жарыяланат. Ташкенттеги САКУну бүтөт. «Ленин тууралуу» деген биринчи ырлар жыйнагы чыгат. ж.б.

Мына ушундай синхроникалык таблицалар көп жылдар бою мектептердин кыргыз тили жана адабияты кабинеттеринде илинип турду.

Ушул типтеги таблицалардын оң жагы – окуучулар предмет аралык байланышты ишке ашырган, б.а. тарыхый маалыматтарды эске түшүргөн. Тескери жагы – балдар цифралар жана фактылар менен гана алагды болуп, «тирүү» жазуучуну көрө албай калган.

Диссертацияда акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен

*байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык, адабият таануучулук методологиялык негиздери* каралат. Өмүр баянды окутуу философиянын, эстетиканын, тарыхтын, педагогиканын, психологиянын илимий изилдөөлөрүн, табылгаларын методологиялык негиз кылып алгандыгы, француз адабиятчысы Ш. О. Сент-Бёв «биографический» деп аталган методду негиздегени айтылат. Ал жазуучунун өмүр баянын майда-чүйдөсүнө чейин үйрөнүү керек, кала берсе анын галстугун кандай байлаганы да биз үчүн маанилүү деген пикирди айткан. Бул «өмүр баяндык» методду даниялык адабий сынчы, публицист Георг Брандес, орус адабиятчылары Н. А. Котляревский, О. П. Герасимов ж.б. изилдөөчүлөр колдоп чыккан. Ал эми Б. М. Эйхенбаум, В. Б. Шкловский, В. Ф. Переверзев буларга карама-каршы туруп, көркөм чыгарма жаратуудагы жазуучунун жеке биографиясынын, инсандык сапаттарынын ролун деги эле эсепке албоо керек деген идеяны айтышкандыгы алардын эмгектеринен алынган мисалдар менен көрсөтүлдү. Биз бул эки агымдын ортосун алуу керек деп эсептедик жана ишибизди ошол багытта жүргүздүк.

Эмгекте автор – инсан жана көркөм чыгарма байланышын Алыкул Осмоновдун «Катыңды көлгө таштадым» деген ырынын мисалында талдады. Ырды окуп көрөлү:

Катыңды алдым, бирок ичин ачадым,  
Окубадым, кайра жооп жазбадым.  
Билем, билем, сенин жазган сөздөрүң,  
Ошондуктан көлгө жыртып таштадым.

Бергин дедиң, алты сабак ыр бердим,  
Алты сап ыр, ардак ыры миндердин.  
Бир сөз айтпай жерди тиктеп тим болдуң,  
Сенин антер кыялыңды билбедим.

Ошондуктан, курбум сага таарынам,  
Кайраттанам, кайра канат кагынам.  
Көзүм барда «дурус» деген сөз укпай,  
Көзүм жокто «сонунунду» не кылам?..

Акындын бул ырын түшүнүү жана аны окуучуларга түшүндүрүү үчүн Алыкул Осмоновдун личносттук сапаттарын билүү керек. Адам катары Алыкул акын кандай болгон деген суроо чыгат. Биз ошондо анын жалгыздыгын, таарынчактыгын, кызганчаактыгын, ырынан калп айтпаган чынчылдыгын, оорукчандыгын ж.б. жеке сапаттарын билебиз. Ошон үчүн бул ыр Алыкул-Адам тарабынан жазылып жатат. Ырдын авторун айтпаган күндө да анын А. Осмоновдуку экендигин билебиз, анткени анда осмоновдук тагдыр, осмоновдук сыр жатат.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө, окутуу ХХ кылымдагы жана азыркы учурдагы мындай психологиялык теориялар менен да тыгыз байланышат:

- инсан ишмердүүлүгүндө ырааттуу мамиле кылуу теориясы (М. С. Каган);

• адам психикасынын өнүгүшүн маданий-тарыхый түшүнүү окуусу (Л. С. Выготский);

• ишмердүүлүктүн жалпы психологиялык окуусу (А. Н. Леонтьев);

• акыл-эс кыймыл-аракетинин бара-бара калыптануу теориясы (П. Я. Гальперин);

• инсан психологиясын татаал кубулуш катары ачып берген окуулар (С. Л. Рубинштейн, А. Р. Лури, Д. Б. Эльконин) ж.б.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта изилдөө, окутуу ХХ кылымдагы жана азыркы учурдагы психологиялык теориялар менен да тыгыз байланыштуулугу айтылды.

Педагогиканын классиктеринен илимий теориясы (Я. А. Коменский, И. К. Песталоцци, К. Д. Ушинский ж.б.), советтик психологдордун эмгектери (Л. И. Божович, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн, Д. Б. Эльконин ж.б.) биздин тема боюнча кандайча пайдаланылгандыгы айтылды.

Жазуучунун өмүр баянын чыгармачылыгы менен байланышта окутуу боюнча К. Иманалиевдин, Б. Алымовдун, Л. А. Шеймандын, С. Байгазиевдин, С. Батаканованын, С. Момуналиевдин, А. Муратовдун методикалык ишмердүүлүгүнө кыскача талдоо жүргүзүлүп, алардын бул багыттагы ойлоруна баа берилди. Орус, өзбек, казак адабиятын окутуу боюнча адистердин да бул проблема боюнча эмгектерине анализ жүргүзүп, алардын методикалык ишмердүүлүгү кыргыз окумуштууларынын эмгектери менен салыштырылды.

Булардын ичинен биздин темага жакын орус тилинде жазылган төмөндөгүдөй диссертациялык изилдөөлөр үйрөнүлдү: Е. Г. Местергази «Теоретические аспекты изучения биографии писателя», Э. Н. Тимофеев «Изучение биографии писателя как способ развития интереса учащихся к чтению художественных произведений», В. С. Барахов «Литературный портрет как жанр мемуарно-биографической прозы (проблемы поэтики)», Н. А. Бугрина «Советская, биографическая проза. Вопросы истории, типологии, поэтики», Е. С. Добычина «Изучение биографий великих русских писателей в старших классах средней школы», В. Н. Дробот «Совершенствование изучения биографии писателя во взаимосвязи с его творчеством», С. Я. Ершова «Проблема биографического жанра в детской и юношеской литературе», В. П. Полосухин «Проблема изучения взаимосвязи бытийной и творческой биографии автора в условиях повышения профессионального мастерства учителя», Н. А. Попова «Формирование представлений об историко-биографической прозе у учащихся 5-9 классов», О. А. Родионова «Изучение биографий писателей в 5-11-классах с привлечением краеведческого материала», Л. В. Глебова «Изучение творческой лаборатории писателя, как стимул литературного развития старшеклассников», Ю. А. Михайлова «Научно-методические подходы к изучению писательских биографий на уроках литературы в основной школе», И. Е. Каплан «Изучение биографии писателя в старших классах», С. Ю. Зажицкая «Активизация познавательной деятельности учащихся в процессе изучения монографической темы «Жизнь и творчество Владимира Набокова», А. Д. Шарифов «Изучение жизни и творчества Джалола Икрами в таджикских средних школах», З. А.



Зарипова «Изучение автобиографических произведения на уроках русской литературы в 7-8-классах в школах Башкортстана».

Ошентип, акындардын, жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык негиздери, методологиялык таянычтары биографиялык материалдарды чыгармалары менен байланышта окутуунун теориялык базасын изилдөөдө жана практикада колдонууда майнаптуу натыйжага жетүү үчүн төмөнкүдөй **педагогикалык шарттардын** зарылдыгы экендигин көрсөттү: ар бир автордун жеке өзгөчөлүктөрүн, башкалардын айырмалап турган бөтөнчө жактарын табуу жана аларды окуучуларга жеткирүү; жазуучунун индивидуалдуулугун, жеке стилин изилдөө жана аларды окуучуларга аңдатуу; жазуучунун чыгармалары аркылуу анын адамдык көз карашын, идеялык позициясын талдоо; акын-жазуучулардын өмүрүн терең үйрөнүү үчүн мугалимдин тарых, адабият таануу, тил илими, педагогика, психология, социология, кыргыз адабиятын окутуу боюнча кошумча адабияттарды пайдалануусу; авторлордун чыгармаларынын жана өмүр жолунун искусствонун башка түрлөрүндө (сүрөт, кино, театр, скульптура) чагылдырылышын анализдөө; акын-жазуучулардын өмүр баянын анын жашаган доору, жашаган аймагы, тилдик өзгөчөлүгү менен бирге кароо; акын-жазуучулардын өмүр баянын үйрөнүү сабактарында бир топ предметтерди (тарых, география, коом, тил ж.б.) интеграциялоо; өмүр баянды үйрөнүү процессинде мемуардык адабияттарды, эскерүүлөрдү, каттарды, күндөлүктөрдү пайдалануу; жазуучулар жашаган аймактардын окуучуларын край таануу экспедицияларына тартуу (мисалы, Талас облусунун окуучуларын Шекер айылына алып баруу ж.б.).

Ал эми педагогикалык-дидактикалык методологиялык негиздер акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланышта үйрөнүү процессинде төмөнкүдөй жалпы **дидактикалык принциптерди** жетекчиликке алуунун зарылдыгын көрсөтөт: илимийлик; аң-сезимдүүлүк; жеткиликтүүлүк; көрсөтмөлүүлүк; табийгыйлык; теория менен практиканын байланышы; ырааттуулук, улануучулук; билимдин чындыгы, бышыктыгы; топтук жана жекелик мамиле; тарыхыйлык; гумандуулук.

**Экинчи бап «Акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуу боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору»** деп аталат. Анын *«Илимий изилдөөнүн материалдары»* деген биринчи бөлүмүндө диссертацияда кандай материалдар колдонулгандыгы чагылдырылат.

**Изилдөөнүн объекти** орто мектептин кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу процесси болгондуктан илимий-теориялык жана методологиялык адабияттарды үйрөнүү, алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктоо, анализ жана синтез, мектеп документтерин үйрөнүү, мугалимдер жана окуучулар менен аңгемелешүү, жазуу жумуштарын жүргүзүү, аларды талдоо жана баалоо, педагогикалык тажрыйбаларды өткөрүү негизги методдорубуз болду.

**Изилдөөнүн предмети** жалпы билим берүүчү орто мектептердин окуу программаларына сунуш кылынган жазуучулардын өмүр баянын жана чыгармачылык жолун алардын чыгармалары менен байланышта окутууну өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери болгондуктан ошол жазуучу-

ларды биографиясы жана үйрөнүлүүчү чыгармалары илимий изилдөөбүздүн **негизги материалдары** да болуп саналат.

Илимий изилдөөнүн материалдары катары V-VIII класстарда бул же тигил чыгармалары өтүлүүчү авторлор тууралуу маалымат ошол алдыда окутула турган чыгармага байланыштуу гана кыскача берилери, ал эми XI класста биографиялык материалдар бир кыйла кеңейтилери, X-XI класстарда болсо жазуучулардын өмүр баяны жана чыгармачылыгы өзүнчө берилген бир саатта коомдук окуялар, тарыхый-адабий процесс менен тыгыз байланышта үйрөтүлөрү айтылды. Ар бир класстын материалдары көрсөтүлдү жана ал окуу программасына байланыштуу талдоого алынды.

«Илимий изилдөөнүн методдору» деген экинчи бөлүм «Изилдөөнүн теориялык методдору», «Тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, аларды иште колдонуу методу», «Изилдөөнүн эмпирикалык методдору», «Изилдөөнүн эксперименталдык методдору» деген бөлүмчөлөргө ажыратылып каралды.

Теориялык методдор катары төмөнкүдөй методдорду көрсөтүп алар аркылуу алынуучу натыйжаларды белгиледик:

1. Материалдарды анализдөө.
2. Анализденип алынган материалдарды синтездөө.
3. Ар түрдүү көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү салыштыруу.
4. Материалдарды жалпылоо.
5. Илимий булактарды үйрөнүү методу.

Бул методдор иште кандайча колдонулгандыгын баяндоого алдык.

«Тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, аларды иште колдонуу методу» деген бөлүмдө акын-жазуучулардын биографиясын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча Кыргызстандын мектептериндеги тажрыйбалардын анализи берилет. Бул багытта жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармачылыгы менен биримдикте окутуу боюнча мектеп мугалимдеринин чоң тажрыйбасы топтолгонду, ал сабактар салттуу жана жаңычыл формаларда уюштурулуп келе жаткандыгы айтылуу менен адегенде Бишкек шаарындагы Ч.Айтматов атындагы лицейдин мугалими Гүлнара Султангазиеванын Алыкул Осмоновдун лирикаларын IX класста сабак-диспут формасында окутуу боюнча иш-тажрыйбасы баяндалат. Анда мугалим А. Осмоновдун өмүрүн «Ата Журт», «Тирүүлүк», «Коштошуу», «Адамзат» деген лирикалары менен байланышта үйрөтүү үчүн проблемалуу-изилдөө, суроо-жооп методдорун колдонуп, сабагын слайд, сүрөттөр, таяныч таблицалар, акындын чыгармалар жыйнагы менен камсыздагандыгын айтат. Бишкек шаарындагы №5 гимназия мектебинин мугалими Айгүл Батыркулованын IX класста өтүлгөн «Молдо Кылыч – жазгыч акын» деген сабагында долбоор жактоо, кластер түзүү, Венндин диаграммасын толтуруу сыяктуу инновациялык ыкмалар колдонулган.

Кийинки бөлүмдө *педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана жыйынтыгы* чагылдырылат. Ушул эле бөлүмдө орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун компоненттери жана модели көрсөтүлөт. Акын-жазуучуларын өмүр баянын анын чыгармалары менен байланышта окутуу боюнча илимий изилдөө жүргүзүү максатында теориялык адабияттарды окуп чыгып, мектеп мугалимдеринин

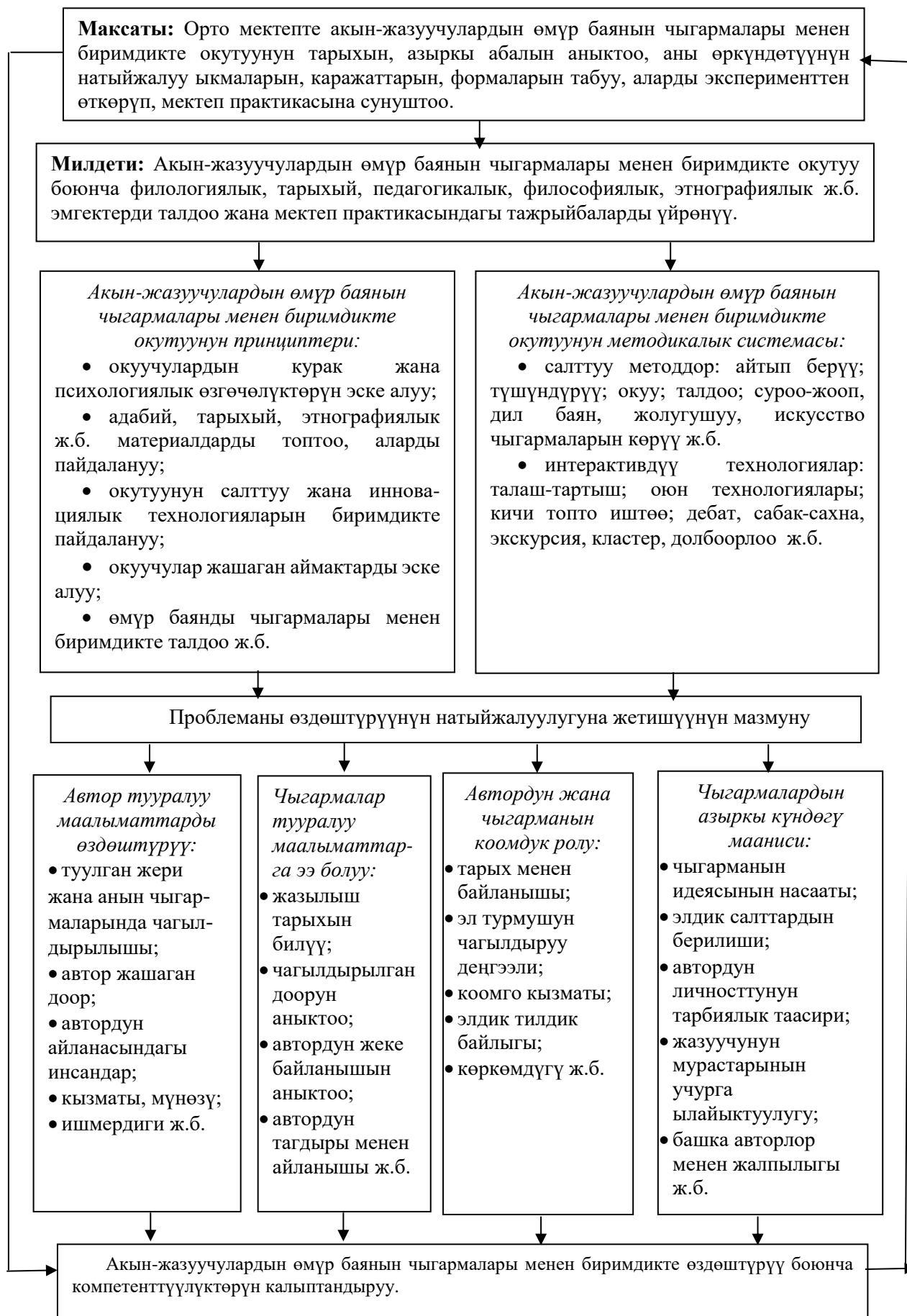
тажрыйбасын үйрөнүп жана өзүбүздүн методикалык сунуштарды эксперименттен өткөрүп проблеманын жалпы компоненттерин аныктадык.

**Таблица 2.1. – Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун компоненттери.**

<b>Максаты</b>	Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикасын өркүндөтүү
<b>Милдеттери</b>	Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун натыйжалуу ыкмаларын, каражаттарын, формаларын иштеп чыгуу. Иштелип чыккан сунуштарды педагогикалык эксперимент жолу менен текшерүү.
<b>Каражаттары</b>	Адабий тексттер, эскерүүлөр, маектер, адабий сын эмгектери, сүрөттөр, кино жана телефильмдер, театр чыгармалары ж.б.
<b>Жолдору</b>	Сабактар, класстан тышкаркы иштер, окуучулардын өз алдынча иштери, жолугушуулар, экскурсиялар ж.б.
<b>Усулдары</b>	Лекция, адабий талдоо, аңгемелешүү, талкуу, топтордо иштөө, кино жана театр көрүү, саякат, сүрөт көрүү ж.б.
<b>Натыйжалары</b>	Акын-жазуучулар чыгармаларында өздөрү тууралуу айтып бергендигин түшүнүштү. Жазуучулардын чөйрө, коом менен байланышын тереңирээк аңдап билишти. Окуучулардын мекенчилдик сапаттары, тарыхый аң-сезими дагы тереңирээк калыптанды. Жеке тагдыр менен чыгармалар салыштырылды ж.б.
<b>Иштин натыйжасын текшерүү жолдору</b>	Өмүр баян менен чыгармаларды салыштыра билүүлөрү. Ар түрдүү өмүр баяндарды жалпылоо жана жекелөө компетенттүүлүктөрү. Чыгармадагы окуялар өткөн жерлерди таба билүүлөрү. Адабий каармандын прототиптери тууралуу маалыматтары. Чыгармаларды талдоодо автордун личносттун ачып бере алуулары. Авторлордун чыгармаларын кыргыз элинин тарыхы, маданияты, тили менен байланыштыра билүүлөрү. Бул же тигил жазуучунун улуттук маданияттагы ордун белгилей билиши. Жазуучунун чыгармачылык бөтөнчөлүгүн, башка жазуучулардан айырмасын түшүнүүсү ж.б.

Жогоркудагы таблицадан берилгендей, орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун максат-милдеттерин, каражаттарын, жолдорун, усулдарын, натыйжаларын аныктап алгандан кийин

ушул эле иштин жалпы моделин төмөнкүдөй аныктадык:



## **2.1. – Сүрөт. Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун модели.**

Биздин педагогикалык эксперименттер Ош мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты бөлүмүнүн студенттери, Ош шаарынын №18 А. Навои атындагы мектеп-гимназиясынын, №38 Б. Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясынын, Ош облусунун Кара-Суу районундагы №107 А. Жунусов атындагы орто мектебинин, Баткен облусунун Ш. Токсонов атындагы орто мектебинин, Жалал-Абад шаарындагы №5 Б. Осмонов атындагы мектеп-гимназиясынын мугалимдери жана окуучулары менен болду.

### **Изилдөө этаптары:**

*Биринчи этапта* (2011-2013-жж.) тема боюнча эстетикалык, философиялык, адабият таануучулук, педагогикалык-психологиялык жана методикалык адабияттар, көркөм, документалдык-мемуардык чыгармалар иликтөөгө алынды, мектепте үйрөнүлүүчү чыгармалардын авторлорунун өмүр баяны боюнча окуу программасында, окуу китептеринде, хрестоматияларда, кошумча адабияттарда берилген материалдар талдоого алынды жана изилдөөнүн максаты менен милдеттерине ылайык керектүү булактар менен толукталды. Проблема боюнча мугалимдердин жана окуучулардын компетенттүүлүктөрү аныкталды.

*Экинчи этапта* (2014-2016-жж.) кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча материалдардын методикасы иштелип, сунушталган методиканын натыйжалуулугун ачуу максатында үйрөтүүчү эксперимент өткөрүлдү.

*Үчүнчү этапта* (2017-2018-жж.) үйрөтүүчү эксперименттин жүрүшүндө алынган маалыматтар менен жыйынтыктар системалаштырылып, жалпыланды жана ушунун негизинде кайталоочу эксперимент өткөрүлүп, анын натыйжалары талдоого алынып жыйынтыкталды; бул мезгилде жүргүзүлгөн педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары талданып, анализдөө, синтездөө аркылуу теориялык ой корутундулар практикада текшерилди, алынган материалдар статистикалык жол менен эсептелди, эксперименттин натыйжалары айрым түзөтүүлөр, толуктоолор менен диссертацияга киргизилди, изилдөөнүн мындан аркы перспективалары аныкталды.

Байкоо этабында, 2011-2012-жылдарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыруу боюнча ОшМУнун 2-курсунун студенттеринин жана 6 мектептин мугалимдеринин биздин темага ылайык билим деңгээли аныкталды.

Аны аныктоонун жолу – анкеттөө катары суроо-жооптор жүргүзүлдү.

*Суроолор:*

1. Акын-жазуучулардын туулган жери тууралуу кандай чыгармаларын билесиңер?
2. Кайсыл чыгармалардагы каармандардын прототиптери кимдер?
3. Акындардан кимдин лирикалык ырларында ошол акындын турмушундагы кайсыл учурлары (мисал келтирүү менен айтып берүү) көркөм берилген?
4. Биографиялык чыгарма дегендердин маанисин чечмелегиле?
5. Автобиографиялык чыгарма дегендердин маанисин чечмелегиле?
6. Мемуардык чыгарма дегендердин маанисин чечмелегиле?

7. Жазуучунун өмүр баяны дегенди кандай түшүнөсүң?

8. Окуу китептеринде кайсыл жазуучунун өмүр баяны кызыктуу жазылган, ал эми кимдин өмүр баяны эң начар берилген?

**Таблица 2.2. – Акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыруу боюнча ОшМУнун 2-курсунун студенттеринин жана мектеп мугалимдеринин компетенттүүлүктөрү (эксперименттин баиталышына чейин).**

Суроо-тапшырмалар	1	2	3	4	5	6	7	8
<b>Студенттер боюнча жооптордун деңгээли (баары – 70)</b>								
<b>Толук жооп (саны, %ы)</b>	16 – 22,8 %	15 – 21,42 %	14 – 20,00 %	16 – 22,85 %	19 – 27,14 %	20 – 28,57 %	24 – 34,2 %	16 – 22,8 %
<b>Толук эмес, жарым- жартылай жооп (саны,%ы)</b>	24 – 34,2 %	29 – 41,42 %	20 – 28,57 %	27 – 38,57 %	24 – 34,2 %	26 – 37,14 %	16 – 22,8 %	20 – 28,57 %
<b>Туура эмес жооп (саны, %ы)</b>	20 – 28,57 %	19 – 27,14 %	28 – 40,00 %	16 – 22,85 %	12 – 17,14 %	16 – 22,85 %	20 – 28,57 %	19 – 27,14 %
<b>Жооп берүүдөн баш тарткандар (саны, %ы)</b>	10 – 14, 28%	7 – 10,00 %	8 – 11,42 %	11 – 15,71 %	15 – 21,42 %	8 – 11,42 %	10 – 14, 28%	15 – 21,42 %
<b>Мугалимдер боюнча жооптордун деңгээли (баары – 91)</b>								
<b>Толук жооп (саны, %ы)</b>	42 – 46,15 %	61 – 67,03 %	54 – 59,34 %	56 – 61,53 %	50 – 54,94 %	61 – 67,03 %	48 – 52,74 %	46 – 50,54 %
<b>Толук эмес жарым- жартылай жооп (саны, %ы)</b>	39 – 42,85 %	22 – 24,17 %	28 – 30,76 %	39 – 42,85 %	24 – 26,37 %	16 – 17,58 %	28 – 30,76 %	39 – 42,85 %
<b>Туура эмес жооп (саны, %ы)</b>	7 – 7,69 %	6 – 6,59 %	5 – 5,49 %	7 – 7,69 %	8 – 8,79 %	6 – 6,59 %	8 – 8,79 %	8 – 8,79 %
<b>Жооп берүүдөн баш тарткандар</b>	3 – 3,29 %	2 – 2,19 %	4 – 4,39 %	7 – 7,69 %	9 – 9,89 %	8 – 8,79 %	7 – 7,69 %	4 – 4,39 %

<b>(саны, %ы)</b>								
-------------------	--	--	--	--	--	--	--	--

Жогорудагы таблица экспериментке чейинки абал менен таанышуу үчүн гана алынды. Бул студенттер жана мугалимдер кийин деле экспериментке катышкан жок, болгону жалпы абалды билүү үчүн алардын жоопторун сурадык.

Биз берген сегиз суроого студенттердин 14 пайыздан 24 пайызга чейинкиси гана толук жооп берсе, толук эмес, жарым-жартылай жооп бергендер 16 пайыздан 26 пайызга чейин болду. Демек, 2-курстун студенттеринин 20-50 пайызы акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштырууну билишпейт.

Мугалимдердин болсо 8-16%ы акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыра албайт, демек, алар бул багытта сабак өтүү ишмердүүлүгүн өздөштүргөн эмес деп айтууга болот.

Андан кийинки биз изилдеген проблема – бул багытта эмне кемчилдиктер бар экендигин билүү болду.

**Таблица 2.3. – Мугалимдердин пикири боюнча акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштыра албоого терс таасирин тийгизген көрүнүштөр (% менен).**

<b>Көрүнүштөр</b>	<b>Пайызы</b>
Окуу китептеринде андай материалдардын жоктугу	24
Методикалык колдонмолордо айтылбагандыгы	17
Университетте бул багытта окуу ишмердүүлүгүнүн жетишсизди	15
Окуучулардын кызыкпагандыгы	13
Окуу программасына маани берилбегендик	12
Мугалимдердин өздөрүнүн билбестиги	8
Акын-жазуучулар өз өмүр баянын кызыктуу кылып жазып беришпегендиги	6
Биографиялык чыгармалардын аздыгы	5

Таблицадан көрүнүп тургандай, акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта окутуу ишмердүүлүгүн жогорулатуу үчүн биринчи кезекте аткарыла турган иштер:

- окуу китептерин, окуу программаларын жакшыртуу;
- университеттерде бул проблемага өзгөчө басым жасоо;
- мугалимдерди методикалык адабияттар менен камсыздоо;
- акын-жазуучулардын өз өмүр баяндарын балдарга ылайыктап кызыктуу жазып беришин практикалоо;
- автобиографиялык жана биографиялык адабияттарды көбөйтүү.

Жогорудагыдай жалпы абалды аныктоо үчүн төмөнкүдөй иштердин жүргүздүк:

- студенттерден анкета алдык;
- мектеп мугалимдеринен анкета алдык;
- окуучулардан анкета алдык;

- оозеки аңгемелешүүлөрдү өткөрдүк;
- окуу-нормативдик материалдарды талдоого алдык;
- проблема боюнча орус, өзбек, казак адабиятын окутуу методикасында жазылган эмгектер менен таанышып чыктык;
- окуучулардын дил баян, доклад, эссе, долбоор ж.б. жазуу жумуштарын талдадык;
- тест тапшырмаларын алдык;
- сабактарга катышып, анализ бердик;
- илимий-методикалык адабияттарды үйрөндүк;
- мугалимдердин тажрыйбаларын жалпыладык;
- иштин айрым бөлүмдөрүн мугалимдердин методикалык секцияларында, кафедранын отурумдарында талдадык ж.б.

Мына ошондон кийин биз класстарды экиге бөлдүк жана эксперименттик класстарга өз методикабызды сунуштадык.

Биз илимий изилдөөбүздүн натыйжалуулугун толук текшерүү үчүн мектептерди жана мугалимдерди атайын максатта изилдеп, андан соң тандап алдык.

Эксперименттин тапшырмаларын тандоодо, сунуштоодо болсо мугалимдердин чыгармачыл ишмердүүлүгүн көрсөтө алуучу, окуучу жана мугалим байланышын чыгармачылыкта уюштуруучу материалдарды биринчи орунга койдук.

Педагогикалык эксперименттин (ПЭ) этаптарын жана формаларын төмөнкүдөй тандадык:

**Таблица 2.4. – Педагогикалык эксперименттин этаптары.**

№	Эксперименттик жумуштардын этаптары
1.	Эксперименттин максатын туура тандоо
2.	Эксперименттин натыйжасынан алынуучу божомолдорду аныктоо
3.	Эксперименталдык ишмердүүлүктүн жыйынтыгын долбоорлоо проектирлөө
4.	Эксперименталдык мугалимдерди окутуу (апробация)
5.	Интернет (кат куржун) аркылуу педагогикалык эксперимент
6.	Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктарын анализдөө
7.	Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктарын математикалык-статистикалык жол менен таблицаларга жайгаштыруу
8.	ПЭнин натыйжаларын таанытымга (презентация) даярдоо

Жогорудагы этаптар 2011-жылы башталып, 6 жылга созулуп, 2016-жылы аяктады. Ар бир этабында улам толуктоолор, түзөтүүлөр киргизилип турду.

**Таблица 2.5. – Педагогикалык эксперименттин формалары.**

№	Эксперименттик жумуштардын формалары
---	--------------------------------------



1.	Эксперименталдык жана байкоо класстарынын окуучулары менен аңгемелешүү
2.	Мугалимдер, ата-энелер, студенттер, магистрлер, илимий кызматкерлер менен аңгеме жүргүзүү
3.	Сабактардын иштелмелерин, фрагменттерин экспериментчи мугалимдерге сунуштоо
4.	Алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларын экспериментчи мугалимдерге сунуштоо
5.	Интернет (кат куржун) аркылуу экспериментчи мугалимдер менен эки жактуу байланыш уюштуруу
6.	Окуу китептеринде сунушталбаган материалдарды сунуш кылуу
7.	Анкета жана алардын жоопторун талдоо
8.	Окуучулардын, студенттердердин жазуу иштерин жана оозеки жоопторун талдоо
9.	Экспериментчи мугалимдердин сабактарына үзгүлтүксүз катышып, багыт берип туруу
10.	Жалпылоочу-аналитикалык пикир жазуу

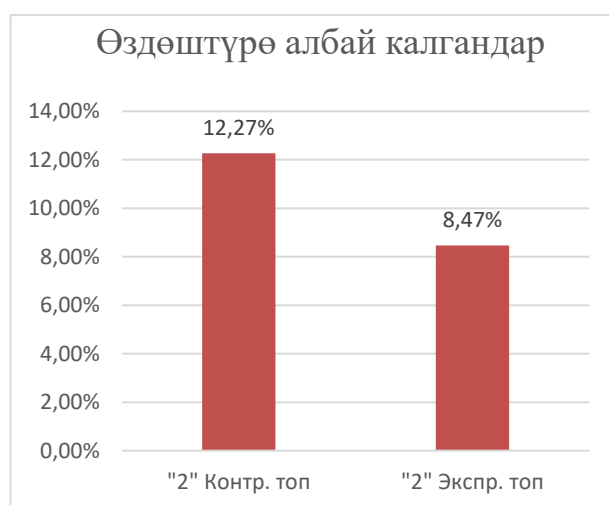
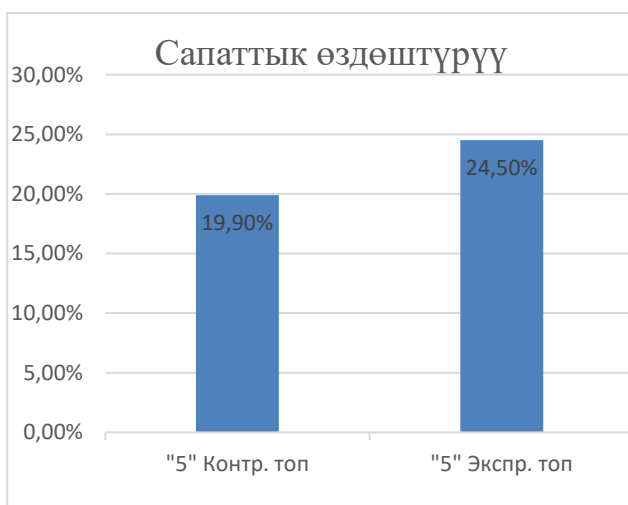
**Таблица 2.6. – Окуучулардын акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта түшүнүү боюнча билимдеринин деңгээли (Эксперименттин жаңы башталган 1-этабында, б.а., 2012-жылы, баа жана пайыз менен).**

Контролдук топ						Эксперименталдык топ					
Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы	Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы
IX саны	44	69	51	16	180	IX саны	51	76	60	24	211
%	24,4 4	38,3 3	28,3 3	8,89	100 %	пайыз ы	24,1 7	36,0 2	28,4 4	11,3 7	100 %
X саны	31	34	63	18	146	X саны	46	63	63	19	191
%	21,2 3	23,2 9	43,1 5	12,33	100 %	пайыз ы	24,0 8	32,9 8	32,9 8	9,95	100 %
XI саны	28	23	31	12	94	XI саны	30	34	31	21	116
%	29,7 9	24,4 7	32,9 8	12,77	100 %	пайыз ы	25,8 6	29,3 1	26,7 2	18,1 0	100 %

**Таблица 2.7. – Окуучулардын акын-жазуучулардын өмүр баянын**

**чыгармалары менен байланышта түшүнүү боюнча билимдеринин деңгээли**  
(Эксперименттин соңку 3-этабында, б.а., 2018-жылы, баа жана пайыз менен).

Контролдук топ						Эксперименталдык топ					
Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы	Класс	«5»	«4»	«3»	«2»	Жалпы
IX	36	47	75	22	180	IX	52	67	75	18	211
%	19,90	26,02	41,82	12,27	100 %	%	24,50	31,80	35,40	8,47	100%
X	38	44	47	17	146	X	61	63	49	18	191
%	26,08	30,43	32,06	11,41	100 %	%	32,11	32,92	25,60	9,34	100 %
XI	28	27	23	16	94	XI	39	32	36	9	116
%	30,28	29,14	24,00	16,57	100 %	%	33,92	27,23	30,80	8,03	100 %



**2.2. – Сүрөт. Окуучулардын акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланышта түшүнүү боюнча билимдеринин деңгээли.**

Жогорудагы таблицаны талдаган учурда эксперименттин жаңы башталган 1-этабында контролдук топтордо «беш» алгандар: IX класста – 24, 44; X класста – 21, 23; XI класста – 29,79; «төрт» алгандар: IX класста – 38,33; X класста – 23,29; XI класста – 24,47; ал эми «эки» алгандар: IX класста – 8,89; X класста – 12,33; XI класста – 12,77 пайыз болгон. Ал эми эксперимент жүргүзүү үчүн тандалган класстардын көрсөткүчтөрү мындай: «беш» алгандар: IX класста – 24,17; X класста – 24,08; XI класста – 25,86; «төрт» алгандар: IX класста – 36,02; X класста – 32,98; XI класста – 29,31; ал эми «эки» алгандар: IX класста – 11,37; X класста – 9,95; XI класста – 18,10 пайыз.

Экспериментке тандалган класстардын да көрсөткүчү негизинен ушунун айланасында эле болду (таблицаны караңыз).

Ал эми биздин методикалык сунуштардан, эксперименттик иштерден кийин 3-этапта «беш» алгандар:

контролдук IX класста – 19,90; эксперименталдык IX класста – 24,50;

контролдук X класста – 26,08; эксперименталдык X класста – 32,11;

контролдук XI класста – 30,28; эксперименталдык XI класста – 33,92.

«Эки» алгандар:

контролдук IX класста – 12,27; эксперименталдык IX класста – 8,47;

контролдук X класста – 11,41; эксперименталдык X класста – 9,34;

контролдук XI класста – 16,57; эксперименталдык XI класста – 8,03.

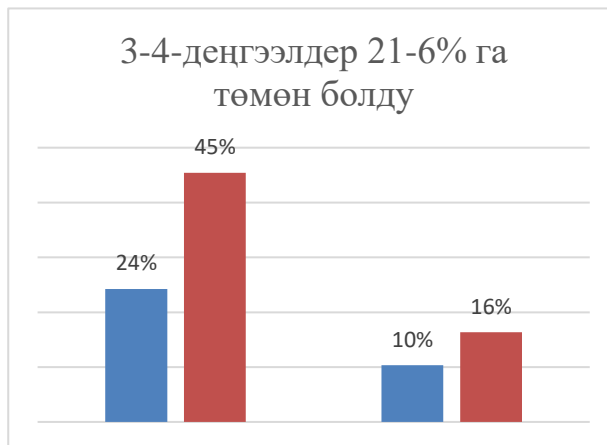
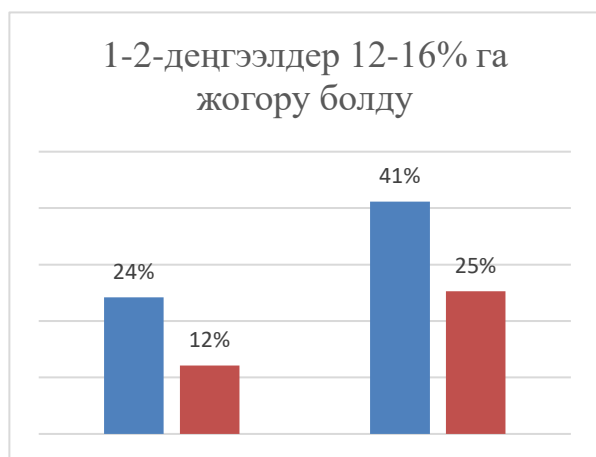
Мындан көрүнүп тургандай сапаттык өздөштүрүү эксперименттик класстарда контролдук класстарга караганда 4-6 пайызга жогору болсо, өздөштүрө албай калгандар эксперименттик класстарда контролдук класстарга караганда 3-8 пайызга төмөндөдү.

Бул болсо биздин методикалык сунуштардын натыйжалуулугун көрсөттү.

**Таблица 2.8. – Окуучулардын автордун биографиясын чыгармалары менен айкалыштырып талдоо деңгээли (эксперименттин 3-этабынан мектептер боюнча жыйынтыктары).**

<i>Деңгээлдер</i>	<i>Талдоо деңгээли</i>			
	<i>1- деңгээл</i>	<i>2- деңгээл</i>	<i>3- деңгээл</i>	<i>4- деңгээл</i>
<i>Топтор</i>				
Ош шаарындагы №18 А.Навои атындагы мектеп-гимназиясы				
I контр. (140 окуучу)	13 – 9,29%	26 – 18,57%	88 – 62,86%	13 – 9,29%
II эксп. (162 окуучу)	33 – 20,37%	61 – 37,65%	59 – 36,42%	9 – 5,56%
Ош шаарындагы №38 Б.Алыкулов атындагы мектеп-гимназиясы				
I контр. (97 окуучу)	19 – 19,59%	23 – 23,71%	29 – 29,90%	26 – 26,80%
II эксп. (84 окуучу)	28 – 33,33%	35 – 41,67%	13 – 15,48%	8 – 9,52%
Ош облусунун Кара-Суу районундагы №107 А.Жунусов орто мектеби				

I контр. (241 окуучу)	26 – 10,79%	100 – 41,49%	74 – 30,71%	41 – 17,01%
II эксп. (204 окуучу)	36 – 17,65%	106 – 51,96%	38 – 18,63%	24 – 11,76%
<b>Баткен облусундагы Ш.Токсонов атындагы орто мектеби</b>				
I контр. (148 окуучу)	15 – 10,14%	36 – 24,32%	78 – 52,70%	13 – 8,78%
II эксп. (164 окуучу)	40 – 24,39%	68 – 41,46%	46 – 28,04%	10 – 6,09%
<b>Жалал-Абад шаарындагы №5 Б.Осмонов мектеп-гимназиясы</b>				
I контр. (196 окуучу)	21 – 10,71%	36 – 18,37%	100 – 51,02%	39 – 19,90%
II эксп. (154 окуучу)	39 – 25,32%	51 – 33,12%	35 – 22,73%	29 – 18,83%



### 2.3. – Сүрөт. Окуучулардын автордун биографиясын чыгармалары менен айкалыштырып талдоо деңгээли.

Эксперименттик иштердин жогорудагы жыйынтыгына караганда контролдук класстарга салыштырмалуу эксперименттик класстарда 1-2-деңгээлдер (жогорку баалар) ар түрдүү мектептер боюнча 6-15%га жогору болсо, 3-4-деңгээлдер 3-10%га төмөн болду, б.а., өздөштүрүүнүн жалпы көрсөткүчү биздин сунуштар боюнча 5тен 15 пайызга чейин көтөрүлгөн.

*Мындай ийгиликке жетишүүнүн жолдору жана технологиялары:*

- окуу программасын, окуу китептерине айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү;
- кошумча материалдарды сунуштоо;
- өзүбүздүн жеке методикалык ыкмаларды кошуу;
- алдыңкы тажрыйбаларды колдонуу;
- окуучуларды кызыктыра ала турган слайд, анимация, мультимедия, роликтер, интерактивдүү оюндарды колдонуу;
- авторлор тууралуу документалдуу фильмдерди пайдалануу ж.б.

*Окуучулардын деңгээлин баалоо критерийлери:*

- жазуучулардын өмүр баянын кеңири билүүсү;
- акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармаларын талдоо процессинде колдоно алышы;
- дил баян, эссе, реферат, доклад жазууда чыгармалар тууралуу ой жүгүртүүдө анын автору тууралуу түшүнүккө ээ болуусу ж.б.

Бул көрсөткүчтөр болсо биздин методикалык сунуштарыбыздын натыйжалуу экендигин тастыктады.

**Үчүнчү бап «V-VIII класстарда акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы»** деп аталат да, биринчи бөлүгү жазуучулардын кыскача биографиясын адабияттык окуу курсунда окутуунун мазмунун жана технологияларын ачып берүүгө арналат. Кыргыз адабияты предметинин адабияттык окуу курсу V-VII класстар болуп, бул класстарда адабий окуунун негизги милдети окуучуларды көркөм тексттер менен тааныштыруу, тексттин идеясын, мазмунун, андагы окуялар системасын, образдарды, чыгарманын тилин үйрөтүү болуп эсептелет, андыктан бул класстарда жазуучунун өмүр баяны кеңири окутулбайт, б.а. сабактын 5-15 мүнөтүн гана алат. Антсе да ошол убакытта алдыда тексти берилүүчү чыгармага байланыштырылып, биографиялык маалыматтар сунушталат. Мисалы, иште Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги окуялар жазуучунун согуш учурундагы балалык кези менен байланыштуу болгондуктан автордун биографиясындагы согуш учуруна басым жасалат. Окуу китебинде жазуучунун өмүр баянына китептин эки жарым бети ыйгарылган, анда туулган мезгили, жери, атасынан репрессияланышы, окуган жылдары, жазган чыгармалары аталат да согуш учуру тууралуу маалымат аз берилет. Андан ары жазуучу тууралуу маалымат берүүдө «Балалыгым» деген чыгармасын, «Манас-Атанын ак кар, көк музу» очеркин, жазуучунун чыгармаларына негиз болгон тарыхый адамдар менен жолугушуп китеп, макала, маек жазышкан Ү. Култаеванын, Т. Орокчиевдин, С. Чомотоева жана Г. Бейшембаеванын маалыматтары пайдалануунун технологиялары көрсөтүлөт.

Жогорудагы материалдардан үзүндүлөрдү табуу жана талдоо менен алдыда талдануучу чыгармага окуучулардын кызыгуусун арттырдык.

«Эрте келген турналар» повестин азыркы окуучуларга үйрөтүүдө жазуучунун жеке турмушу менен байланыштыруунун технологиялары төмөнкүлөр экендигин көрсөтүк: жазуучунун автобиографиясы менен повесттин текстин салыштыруу; автор менен каарманды салыштыруу; адабий изилдөөлөрдү пайдалануу; жазуучунун эскерүүлөрүн колдонуу; текстти талдоо. VII класста «Эрте келген турналар» повестинен мурда жазуучунун өмүр баянындагы өз көзү менен көргөн окуяларды чыгармасына материал кылып алганын, ал мезгилде 13кө чыгып-чыкпаган бала болгондугун, 14-15 жаш курагында айыл кеңешинин катчылыгына көтөрүлүп, жергиликтүү өкмөттүн башкаруучуларынын бири болуп иштегенин, повесттеги Султанмурат, Анатай жазуучунун классташтары экендигин түрдүү мисалдар менен түшүндүрүүнүн ыкмалары көрсөтүлөт.

Диссертацияда VI класста Жунай Мавляновдун «Нан» деген аңгемесин окутууда жазуучунун «Менин таржымалым» аттуу эскерүүсүндөгү маалыматтарды текст менен байланыштыруу, аңгемени окутууга киришүүдөн мурун мугалим окуучуларга «мээ чабуулу» катары суроолорду коюу, ал жоопторду жалпылоо жана бул аркылуу окуучулардын чыгармага карата психологиясын билип, көңүл буруусун багыттап алуу ыкмалары көрсөтүлөт. Мына ушундай ыкмалар жана жолдор менен акын-жазуучулардын өмүр баяндарын чыгармалары менен байланышта окутуу технологиялары көрсөтүлөт да бул бөлүм боюнча мындай жыйынтык чыгарылат: адабияттык окуу курсунда (V-VII класстар) биографиялык материалдардын мазмуну төмөнкү учурларды камтуу керек деп эсептейбиз: автор туулган мезгили; туулган жери; негизги чыгармалары; алдыда окулуучу чыгармага байланыштуу автобиографиялык же биографиялык мүнөздөгү кыска текст; ошол авторго карата айтылган башка атактуу адамдардын кыска баалары; айрым убакта максатына карай архивдик-документалдык материалдар; автор тууралуу эскерүүлөр; чыгармалардан кыска үзүндүлөр ж.б.

Бул баптын экинчи бөлүгүндө акын-жазуучулардын өмүр баянынан маалымат берүүнүн дидактикалык принциптери тууралуу айтылат. Мында методологиялык таянычтарга негизденип биографиялык материалдарды сунуш кылуунун жана окутуунун төмөнкүдөй принциптери көрсөтүлдү: тексттин жандуулугу; тексттеги фактылардын акыйкаттуулугу, чындык окуялардын берилиши; тарыхыйлык (историзм); автордун жеке инсандык сапаттарынын, личносттунун так, ачык көрүнүшү; өмүр баяндын негизги учурларын, идеяларын заманбапташтыруу; биографиялык материалдар аркылуу окуучуларды тарбиялоо; биографиялык материалдарды ал автордун чыгармалары менен байланыштыруу принциби. Мына ушул принциптерди ишке ашыруунун мисалдары көрсөтүлөт, ал багытта V класста «Атадан калган туяк» аңгемесинен мурда Ч. Айтматовдун балалыгы тууралуу, VI класста «Бетме-бет» повестинен алдын Ч. Айтматов жаш кезинде айылдык кеңештин катчысы, салык жыйноочу болуп жүргөндө көргөндүгүн, Шекерде Ысмайыл деген киши болгондугун, анын жашынган үңкүрү азыр да бар экендигин «Балалыгым» деген чыгармасына таянуу менен айтып берүү методикасына кеңири токтолдук.

Экинчи баптын «Чыгармаларды талдоо процессинде өмүр баяндык маалыматтарды пайдалануунун ыкмалары, жолдору жана каражаттары» деген үчүнчү бөлүмүндө биздин изилдөө боюнча адабияттык окуу сабактарында акын-жазуучулардын биографиялык материалдарын окуучуларга жеткирүүнүн ыкмалары, жолдору, каражаттары төмөнкүлөр болду:

- биографиялык кыска маалымат гана берүү;
- автор тууралуу окуу китебиндеги жазылгандар менен таанышуу;
- алдыда чыгармасы окула турган жазуучу тууралуу мугалимдин жеке эскерүүсү;
- автордун өзү тууралуу жазган чыгармасынан үзүндү окуп берүү;
- автор тууралуу башка замандаштарынын кыска пикирлерин окуучуларга угузуп, алардын маанисин талдоо;

- жазуучунун фотолорун, сүрөттөрүн, слайддарды пайдалануу;
- жазуучу тууралуу документалдык кино көрүү;
- жазуучунун маектерин, макалаларын колдонуу;
- мемуарлардан, күндөлүктөрдөн, каттардан үзүндү окуу ж.б.

Мына ушуга мисал катары VII класста мемуардык чыгармаларды үйрөтүү аркылуу авторлордун биографиясы тууралуу маалымат берүүнүн технологияларын иштеп чыктык.

Мемуар гректин «эскерүү» деген сөзүнөн алынып, «...белгилүү адамдын өзүнүн көрүп-билген же башка жакын булактардан алган окуялары жөнүндө жазган эскерүү мүнөзүндөгү чыгармалары. Мында борбордук орунда баяндоочу автор турат да, окуяларга өзүнүн көз карашынан баа берет. Кыргыз мемуарлары автобиографиялык чыгарма (М. Элебаев «Узак жол», А. Токомбаев «Менин метрикам», Т. Сыдыкбеков «Жол»), эскерүү (К. Маликов «Замандаштарым жана каламдаштарым»), күндөлүк (А. Осмоновдун, М. Элебаевдин күндөлүктөрү), эпистолярдык форма (кыргыз акын-жазуучуларынын согуш мезгилиндеги кат алышуулары), адабий портрет (Т. Сыдыкбековдун Токтогул жөнүндө «Эки акын», «Кербез», Алыкул жөнүндө «Акындын элеси» деген портреттери) ж.б. формаларда болот»<sup>2</sup>.

Мына ушулардын ичинен *Калык Акиевдин «Баскан жол»* деген мемуардык чыгармасы көп жылдардан бери адабият программасынан орун алып келет. Ал чыгарманы окутуу аркылуу эки чоң максатты ишке ашырабыз: биринчиси, төкмө акын Калык Акиевдин өмүр баянын, чыгармачылыгын билебиз; экинчиси К.Акиевдин эскерүүсү аркылуу кыргыздын башка акындарынын өмүр таржымалдары менен таанышабыз. Ошол эле кезде чыгармачыл адамдардын доор менен, жеке адамдар менен мамилесин, коомдогу, эл ичиндеги ордун көрөбүз, жалпы эле XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы кыргыз этнографиясын, искусствосун жеке адамдын призмасынан өткөрүп карайбыз. Демек мында К. Акиев акындардын турмушу менен азыркы окуучунун ортосунда көпүрө катары кызмат аткарууда.

Калык Акиевдин «Баскан жол» деген чыгармасы жанры боюнча мемуар, демек, аны окутууда ошол жанрдык белгилери эске алынууга тийиш. К.Акиевдин «Баскан жол» аттуу мемуардык чыгармасын окутууда Калык, Эсенаман, Токтогул, Айдараалы сыяктуу бир топ акындын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы иштелип чыкты. Биздин изилдөө боюнча адабият мугалими жазуучунун биографиясын окуучулар менен бирдикте терең үйрөнүү үчүн репродуктивдүү жана изилдөөчүлүк методдорду колдонот, алар: жазуучунун өмүрүнүн урунттуу учурларын, кимдердин чыгармаларын окуп, кимдердин таасиринде болгондугун таап, дептерлерине хронологиялык тартипте жазып чыгат; акын-жазуучунун эмоционалдык-психологиялык портретин изилдейт; анын кимдер менен дос, кимдер менен кас болгонун аныктайт; акын-

<sup>2</sup> Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр Ж.Шериев, А.Муратов, Б., КЭБР, 1994, 54-б.

жазуучунун көз карашынын эволюциясына анализ берет; жазуучунун турмуштук жана сүрөткерлик принциптерин талдайт ж.б.

Диссертациянын төртүнчү бабы «**Жогорку класстарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикасы**» деп аталып, анын биринчи бөлүгүндө жогорку класстарда автобиографиялык чыгармаларды окутуунун мааниси, максаты жана жолдору тууралуу сөз болот. Автобиографиялык чыгарма жазуучунун өзүнүн өмүр жолунан алынып, өзү тарабынан жазылган чыгарма. Мындай чыгармалар автобиографиялык роман, повесть, аңгеме, эскерүү, кат ж.б. жанрларда жаралат. Окуу программасында жогорку класстарда төмөнкүдөй автобиографиялык чыгармалар сунушталат.

**Таблица 4.1. – Кыргыз адабияты программасында автобиографиялык чыгармалардын берилиши.**

№	Класс	Автор	Чыгарма	Теориялык маалымат
1	VII	К.Акиев	«Баскан жол»	Мемуардык чыгарма
2	VI	М.Элебаев	«Бороондуу күнү»	Аңгеме жөнүндө түшүнүк
3	X	М.Элебаев	«Узак жол»	Автобиографиялык чыгарма

Автобиографиялык чыгармалар түздөн-түз жазуучунун өмүр баянынан алынат, анын тагдырынын бир үзүмүн баяндоо менен ал жашаган доор, мезгил тууралуу айтып берет.

Мындай чыгармаларды окутуунун методикалык өзгөчөлүктөрү катары биз төмөнкү ыкмалардын, жолдордун өзгөчө маанилүү экендигин көрсөтүк: жанрдык жалпы табиятын ачуу; «автобиография» деген терминдин маанисин талдоо; дүйнөлүк классикадагы автобиографиялык чыгармалар тууралуу түшүнүккө ээ болуу. Мисал катары М. Элебаевдин өмүрү жана чыгармачылык жолу менен «Узак жол» романын окутууну байланыштыруу технологиясын кеңири ачып бердик. Алар: жазуучунун өмүр баяны тууралуу хронологиялык таблица; архивдик документтер жана сүрөттөр; «Узак жол» романы тууралуу мугалимдин лекциясы; «Узак жол» романынын бөтөнчөлүктөрү кайсылар» деген суроонун айланасындагы мугалими менен окуучулардын суроо-жооп аңгемелешүүлөрү; романда сүрөттөлгөн Үркүн тууралуу географияны, атласты пайдалануу менен маалымат алышуу; 1916-жыл жөнүндө тарыхчылардын пикирин пайдалануу (К. Усенбаев, М. Махмутбекова, Т. Чоротегин, Т. Кененсариев, К. Молдокасымов ж.б.); романдын тексттин үзүндүлөргө бөлүп окуп, талкуулоо; чыгармадагы образдарды, анын ичинде Мукайдын образын талдоо; каармандардын бири-бири менен байланышканын схемалар аркылуу толтуруу; романдагы жер-суу аттарын жазып чыгуу; романдагы тарыхый инсандардын аттарын жазуу; сөздүк менен иштөө; автордун өзү тууралуу



жазгандарын, күндөлүктөрүн колдонуу; чыгарма тууралуу пикирлерди топтоо, талдоо.

Ошентип, «Узак жол» романын окуп-үйрөнүүдө окуучулар жетишүүчү *компетенттүүлүктөр*:

- автобиографиялык чыгарманын башка чыгармалардан айрымасы;
- бир адамдын тагдыры аркылуу жалпы элдин тагдырын элестүү көрсөтүүгө мүмкүн болорлугу;
- окуу китебиндеги жазуучунун өмүр баяны менен романдагы жазуучунун өмүр баянынын окшоштуктары;
- адабий сын макалаларды, изилдөөлөрдү пайдалануу;
- биографиялык маалыматтар менен көркөм чыгарманын айырмачылыктары ж.б.

Ал эми жогорку класстарда *автобиографиялык чыгармаларды окутуунун максаты*:

- азыркы окуучуларга жеке адамдын тагдыры менен жалпы коомдун тагдырын байланыштырган турмушту көркөм образдар, образдуулук аркылуу түшүнүү;
- бир адамдын башынан өткөн окуяларды айтып берүүсү менен азыркы окурмандардын эл башынан өткөн окуяларды адабий чыгарма аркылуу аңдап билүү;
- жеке адам – коом – доор түшүнүгүнүн айланасында кеңири ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк алуу;
- автобиографиялык чыгармаларда баяндалгандай кылып ар бир окуучу өз автобиографиясын жөнөкөй болсо да оозеки айтып берүү, же жазып берүү компетенттүүлүгүнө жетишүү ж.б.

Үчүнчү баптын *экинчи бөлүгү чыгармаларды талдоодо анын авторунун жашаган доору, заман, жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын билимин жогорулатуу* маселесине арналат. Бул багытта Т.Сатылгановдун VIII класста өмүр жана чыгармачылык жолун «Кош, апаке», «Айланган тоонун бүркүтү», «Эңсеген элим, аманбы» деген ырлары менен биримдикте окутуунун методикасы иштелип чыкты жана иште көрсөтүлдү. Касым Тыныстановдун «Академия кечелери» аттуу пьесалар түрмөгүн жазышып, ага негиз кылынып «Манас» эпосундагы «Алмамбет менен Чубактын жол талашканы» жана «Үргөнчтүн жээгинде Айчүрөктүн кырк кыз менен турушу» деген эки эпизод алынганын, мунун натыйжасында анын тагдыры трагедиялуу аяктаганын окуучуларга түшүндүрүүнүн жолдору да ушул бөлүмдө ишке ашырылган. Ал үчүн мугалим жана окуучу кызматташтыгы партиялык чечимдер менен токтодорду, К. Тыныстанов жана А. Токомбаев мамилесин талдоого алууга, «Академия кечелери» боюнча К. Асаналиев, К. Артыкбаев, С. Жигитов, С. Станалиев, О. Ибраимов, С. Байгазиев, А. Эркебаев, К. Даутов, Д. Асакеева ж.б. адабиятчылардын эмгектерин пайдаланууга багытталат.

*«Акын-жазуучулардын өмүр баянын окуп-үйрөнүүдө биографиялык-документалдык чыгармаларды пайдалануунун жолдору»* деген бөлүмдө «биографиялык-документалдык чыгарма» деген түшүнүккө аныктама берилип,

X класстарда Алыкул Осмоновдун өмүр жолун жана «Отуз жаш», «Өмүргө», «Дүнүйө», «Адамга», «Чын жолдош», «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген ырларын, «Жеңишбек», «Майдын түнү», «Махабат» поэмаларын окутууда Кеңеш Жусуповдун «Бир сабындагы өмүр» деген документалдык-биографиялык эссесин пайдалануунун ыкмалары жана жолдору сунуш кылынат. А. Осмонов жөнүндө мындай чыгарма жазуу менен автор К. Жусупов бир нече максаттарды ишке ашырган, алар: советтик-тоталитардык доордун 30-60-жылдарында айтууга, жазууга мүмкүн болбогон нерселерди айтып, жаза алган; акындын жеке турмушуна, эң биринчи кезекте анын трагедиялуу тагдырына батыл аралаша билген; жазуучу акындын үй-бүлөлүк турмушу, кургак учук оорусу, карабай кеткен достору тууралуу чындыкта айта алган; Кеңеш Жусупов акындын чыгармачылыгын туура түшүнгөн, анын поэзиясынын күйөрманы болгон. Андан ары акындын махабат темасындагы «Сүйүү жана мен», «Сулууга», «Аялга» деген үч ырын окутууда документалдык-биографиялык эссе кандай колдонулгандыгы тууралуу ойлор айтылат. А. Осмоновдун махабат ырларынын жаралыш тарыхы А. Дантенин, Ф. Петрарканын, И. Ф. Гётенин, А. С. Пушкиндин чыгармалары жана жеке тагдырлары менен салыштырылат.

Мына ошол эссе менен акындын ырларынын байланышын ачып берүү үчүн мындай методикалык сунуштар майнаптуу экендигин аныктадык: эссени, акындын күндөлүктөрүн, анын ырларын салыштырып окуу; эссенин негизинде акындын мүнөзүн, жүрүш-турушун талдоо; айрым ырлардын («Бөбөккө») жазылыш тарыхына экскурс жасоо; акындын эсседе сүрөттөлгөн өмүр баянын сахналаштыруу; дил баян жазуу ж.б.

Диссертацияда андан ары Жеңижоктун өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун технологиялары иштелип чыгып, сабактын жүрүшү катары жазылган.

*«Акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануу»* деген кийинки бөлүмдө автордун чыгармадагы айткан оюн жеткиликтүү түшүнүү үчүн анын туулган жерин, жашаган аймагын кыдырып көрүү керектиги айтылат. Бул орус адабиятын окутууда «адабий жерге таануу» («литературное краеведение») деген түшүнүк менен кеңири белгилүү ыкмалардан. Орусияда А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, С. Есенин, Н. Рубцов, В. М. Шукшин ж.б. сөз чеберлерине арналган майрамдар, поэзия күндөрү алардын туулган жерлеринде өтүп турат, Л. Н. Толтойдун туулган жери Ясная Полянага дүйнөнүн туш тарабынан адамдар зыярат кылууга келип кетет. Тилекке каршы, мындай көрүнүштөр Кыргызстанда анчалык өнүкпөгөн.

Эмгекте биздин өлкөдө мектеп окуучулары адабий аймак таануу саякаттарын жүргүзө турган жерлердин даректерин (картасын) түзүп чыгып, таблица түрүндө сунуштадык. Биздин изилдөөбүз боюнча адабий аймак таануу иштеринин мааниси төмөнкүлөр менен байланышат:

- тема бышыкталат;
- теориялык билимдери практикада көрүлөт;
- байкагычтык сезимдери жогорулайт;
- тарыхый-маданий жерлерге кызыгуулары артат;

- өз жерин кеңири таанып билет;
- акын-жазуучунун таасиринен тарбия-таалим алат ж.б.

Биз мектеп окуучулары адабий аймак таануу саякаттарын жүргүзө турган жерлердин даректерин (картасын) түзүп чыкты, алар төмөндө сунуш кылынды.

**Таблица 4.2. – Кыргыз акын-жазуучулардын өмүр баянына байланышкан тарыхый-маданий жерлердин болжолдуу картасы.**

№	Автор	Жайгашкан жери	Жүргүзүлүүчү иштер
1	Т. Сатылганов	Токтогул району, Чолпон-Ата кыштагы	Акындын музейи менен таанышуу; акын туулган, жашаган үйдү көрүү; Акын ырына кошкон жер-сууларды байкоо ж.б.
2.	Жеңижок	Аксы району, Кара-Суу айылы	Акындын музейи менен таанышуу; Акын сөз кылган рабат дарбаза менен таанышуу ж.б.
3	Барпы	Жалал-Абад шаары, Темир жол вокзалы	Акын ырдап согушка узаткан жерди көрүү.
4	Токтогул	Токтогул району, Бууракандын бели	Токтогул менен Эсенаман учурашкан жерди көрүү.
5	А. Токомбаев	Бишкек шаары, Эркиндик бульвары	Акындын үй-музейи менен таанышуу; Акын жүргөн бульвар, отурган отургучтарды көрүү.
6	К.Тыныстанов, Ч. Айтматов	Аламүдүн району, «Ата-Бейит» музей комплекси	К. Тыныстанов атылган жерди, анын сөөгү алынган эски кыш заводунун ордун, кийин сөөгү кайра жашырылган жерди көрүү; Ч. Айтматовдун атасы Т.Айтматовдун сөөгү кайра жашырылган жерди көрүү; Ч. Айтматовдун эстелигине, мүрзөсүнө таазим этүү; Үркүн эстелигине таазим кылып, гүл коюу ж.б.
7	Ч. Айтматов	Кара-Буура району,	Жазуучу туулган жер менен, анын чыгармаларында айтылган Күркүрө

		Шекер айылы	суусу, Манас Ата чокусу, Дүйшөндүн теректери, Ысмайылдын үңкүрү ж.б. жерлер менен таанышуу; шекерликтер менен баарлашуу; музейде болуу ж.б.
8	А. Осмонов	Бишкек шаары, Сокулук чолок көчөсү	Акындын жашаган үйү, буюмдары, документтери, кол жазмалары менен таанышуу
9	А. Осмонов	Чолпон-Ата шаары	Акындын жашаган үйү, буюмдары, документтери, кол жазмалары, көлгө барган жолдору менен таанышуу
10	А. Осмонов	Панфилов району, Каптал-Арык айылы	Акындын туулган айылы, буюмдары, документтери, кол жазмалары менен таанышуу
11	Ж. Мамытов	Кара-Суу району, Төлөйкөн айылы	Акындын туулган жери, ырларындагы Ак-Буура суусу менен таанышуу ж.б.

Жогорудагыдай кылып мугалим адабий аймак таануу картасын түзөт. Анда төмөнкүдөй аймактар киргизилет:

- туулган жери;
- иштеген мекемелери;
- жашаган үйү;
- чыгармаларындагы каармандар жашаган, иштеген жерлер;
- чыгармалары чыгарылган, жазылган жерлер;
- эстеликтери;
- мүрзөлөрү ж.б.

Адабий аймак таануу иштерин жүргүзүү менен өтүлгөн материалдар бышыкталат; теория практика менен байланышат; окуучулардын мекенчилик сезимдери жогорулайт; турмушту дагы да терең таанып билишет ж.б.

Көптөгөн акын-жазуучулар өздөрүнүн туулган, жашаган жерлерин кыдырып күндөлүктөрүн, очерктерин, көркөм чыгармаларын жазган. Мына ошолорду автордун өмүр баяны менен чыгармачылыгын байланыштырып өтүү – майнаптуу методика болуп эсептелет. Мисалы, А. Осмоновдун «Фрунзе» деген ырын окутуу процессинде Бишкек шаарына саякаттоо, Ысык-Көл тууралуу ырларын окутууда Ысык-Көлгө саякат кылуу, Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романын окуп-үйрөнүүдө Түп районундагы Кең-Суу айылында болуу, К. Жантөшевдун «Каныбек» романын окутууда чыгарма сүрөттөлгөн Алай жергесин көрүп чыгуу сабактардын натыйжалуулугун жогорулатат. «Каныбек» романында Ысык-Көлдүк Түп районунун Тепке айылында туулган К. Жантөшев эмне үчүн Алай жергесин сүрөттөйт деген суроо болушу мүмкүн.

Кыргыз акын-жазуучуларынын ичинен А. Осмоновдун «Фрунзе» деген ырын окутууда Бишкек шаарына, Ысык-Көл тууралуу ырларын окутууда Ысык-Көлгө, Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романын окуп-үйрөнүүдө Түп районундагы Кең-Суу айылына, К. Жантөшовдун «Каныбек» романын окутууда Алай жерине саякат кылуу, акын-жазуучулардын үй-музейлери менен, туулган жерлери менен таанышуу иш-чараларынын мазмуну, мааниси сабактардын натыйжалуулугун жогорулата тургандагы мисалдар менен көрсөтүлөт.

Кийинки «Класстан тышкаркы окутууда көркөм чыгармалардагы мугалимдин образын жазуучунун өмүр баяны менен биримдикте талдоо» деп аталган бөлүмдө жогорку класстарда класстан тышкаркы окутууда үйрөнүлүүчү Ж. Мавляновдун «Ачык асман» романындагы Сапардын, М. Гапаровдун «Кыштакча» повестиндеги Акундун образдарын, алардын мугалим катары иш-аракеттерин талдоо процессинде авторлордун жеке өмүр баяндары, мугалимдик ишмердүүлүгү менен байланыштыруунун технологиялары чагылдырылды.

## **ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР**

Орто мектептин кыргыз адабияты предметинде жүздөгөн чыгарма окутулат, мына ошол чыгармалардын артында аларды айткан, ырдаган же жазган конкреттүү инсандар турат, алардын жашаган доору, турмушка болгон көз карашы, адабий камылгасы, жаш курагы жана психологиялык өзгөчөлүктөрү ар түрдүү, мына ошол ар түрдүүлүктү алар чыгармаларында чагылдырат. Чыгармаларды окуп-үйрөнүү аны жазган автордун өмүр баяны, көз карашы менен тыгыз байланышкандыктан жана көпчүлүк жазуучулардын жашап өткөн турмушу, күрөшү да азыркы жаштарга тарбия-таалим бергендиктен кыргыз адабияты сабагында биографиялык материалдарды үйрөнүүнүн мааниси чоң экендигин биз бул эмгекте ар тараптуу көрсөтүп, акырында эмгектин негизинде төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгардык:

1. Акын-жазуучунун өмүрү менен чыгармачылыгынын өз ара байланыш маселесинин философияда, адабият таанууда илимий жактан коюлушун талдоодон өткөрүү үчүн биз байыркы Греция, Рим доорунан тартып, кийинки Европа, Орусия жана советтик философтордун, тарыхчылардын, эстетиктердин, адабиятчылардын бул багыттагы эмгектерин үйрөнүү, аларды анализдөө, синтездөө диссертациянын методологиялык негизин түздү. Кыргыз акын-жазуучуларынын өмүр баянынын чыгармачылыгы менен байланышта ачып берүү – азыркы жаштарды тарыхый инсандардын өрнөк-үлгүсү менен тарбиялоого көмөк.

2. Акын-жазуучулардын өмүр жолун чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык-психологиялык жана адабият таануу жагынан негиздерин аныктоо биздин эмгектин методологиялык таянычын түздү. Бул багытта эмгектерди талдоо бул же тигил чыгарманын тексттин окуп үйрөнүүдөн мурда, же окуп-үйрөнүү процессинде сөзсүз түрдө автор жашаган доордун өзгөчөлүктөрүн, анын башкалар менен байланыш-катышын, жеке личносттун, чыгарманын жазылыш тарыхын ж.б. факторлорду да үйрөнүү керектигин тастыктады.

3. Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окуп-үйрөнүүнүн тарыхын эволюциялык планда изилдөө эки түрдүү багыт болгондугун көрсөттү: биринчилери, автордун өмүр-баянын майда-чүйдөсүнө чейин окуп-үйрөнүү керек дешсе, экинчилери, чыгарманы гана үйрөнүп, аны жазган авторду көмүскөдө калтыруу керек дешти, эмгекте алардын өкүлдөрүнө, ой пикирлерине кеңири орун берилет. Ошол эле учурда акын-жазуучулардын чыгармаларын алардын биографиясы менен биримдикте окутуунун учурдагы жалпы абалын, проблемаларын конкреттүү мисалдардын негизинде, мектеп практикасындагы тажрыйбаларга таянуу менен талдоо илимий иштин ишенимдүүлүгүн арттырат жана мугалимдердин сабактарынын сапатын жогорулатат.

4. Диссертацияда биографиялык материалдарды авторлордун чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негизин түзүүчү дидактикалык принциптерди методологиялык эмгектерге жана жеке тажрыйбабызга таянып иштеп чыгып, алардын кыргыз адабияты предметине ылайыктууларын белгилеп, конкреттештирип көрсөтүп берүү – сабактардын эффективдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

5. Акын-жазуучулардын чыгармаларын алардын жашаган доору, заманы, чөйрөсү менен байланышта үйрөтүү боюнча бир нече сабактардын жүрүшүн жана мугалимдердин тажрыйбаларын сунуш кылдык, аларда жазуучулардын инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун технологиялары иштелип чыкты. Мындай сабактардан кийин окуучулардын адабий чыгарманы тарыхый-маданий окуялар, элдин, мамлекеттин турмушу менен байланыштыруу компетенттүүлүктөрү жогорулагандыгы байкалды. Иште акын-жазуучулардын биографиясын окутууда аймактык материалдарды пайдалануунун ыкмаларын жана жолдорун көрсөтүү үчүн биз жазуучунун туулган жерине саякат жасоо, музейлерге баруу, бул же тигил каарманга, чыгармага байланыштуу топонимдер жана гидронимдер менен таанышуу ж.б. ишмердүүлүктөр баяндалды.

6. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча биздин эмгектен алынган натыйжалар, пикирсунуштар аныктоочу, үйрөтүүчү, текшерүүчү эксперименттин негизинде сынактан өткөрүлдү жана биз иштеп чыккан методиканын майнаптуулугу тастыкталды.

Диссертацияны жазуу процессинде пайда болгон ойлордон улам төмөндөгүдөй **сунуштарды айтабыз:** КР билим берүү жана илим министрлиги басмалар менен бирге акын-жазуучулар өз өмүр баянын айткан же жазып калтырган документалдык-биографиялык жанрдагы чыгармаларды атайын китептер түрүндө чыгарып, мектеп китепканаларына таратуу керек; окуу китептеринин авторлору окуу китептериндеги биографиялык супсак, сандарга толгон маалыматтарды кызыктуу, окумдуу, балдарды өзүнө тарткан тексттер менен алмаштыруу зарыл; методисттер жана искусство ишмерлери биографиялык маалыматтарды коштогон кинофильмдерди, дисктерди, фотоальбомдорду, плакаттарды чыгарууну жана аларды интернетке киргизүүнү активдештирүүбүз керек.

Биздин эмгек кыргыз адабиятын окутуунун методикасындагы акын-

жазуучулардын өмүр-баянын үйрөтүү багытындагы алгачкы изилдөө болгондуктан айрым кемчилдиктер, толук болбой калган учурлар болушу мүмкүн жана бул бөксөлүктөр кийин улам толукталат деген ойдобуз.

**Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:**

#### **Монографиялар:**

**1. Акматов К.К.** Мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу [Текст]: Монография. / К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2018. – 316 б.

**2. Акматов К.К.** Кыргыз адабиятындагы мугалимдин образы жана аны мектепте окутуу [Текст]. Монография. / К.К.Акматов, Т.Ж.Жусупова. – Б.: «Глобал принт», 2019. – 200 б.

#### **Окуу китептер:**

**3. Акматов К.К.** Кыргыз адабияты [Текст]: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 11-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби. / С.Момуналиев, К.К.Акматов. – Б.: «Альмерия», 2014. – 180 б.

**4. Акматов К.К.** Кыргыз адабияты [Текст]: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 11-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби. / С.Момуналиев, К.К.Акматов. – Б.: «Аркус», 2014. – 200 б.

**5. Акматов К.К.** Кыргыз адабияты [Текст]: Жалпы билим берүүчү мектептердин 6-классы үчүн окуу китеби. / А.Ж.Муратов, Б.А.Абдухамидова, К.К.Акматов. – Б.: «Билим-компьютер», 2018. – 224 б.

**6. Акматов К.К.** Кыргыз адабияты [Текст]: Колледждин студенттери үчүн хрестоматия-окуу китеби. 1-бөлүм. / А.Ж.Муратов, К.А.Исаков, К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2018. – 372 б.

**7. Акматов К.К.** Кыргыз адабияты [Текст]: Колледждин студенттери үчүн хрестоматия-окуу китеби. 2-бөлүм. / А.Ж.Муратов, К.А.Исаков, К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2018. – 468 б.

**8. Акматов К.К.** Дүйнөлүк адабият [Текст]: колледждин студенттери үчүн хрестоматия-окуу китеби. / А.Ж.Муратов, К.К.Акматов, Т.К.Каранова. – Б.: «Глобал принт», 2019. – 328 б.

#### **Илимий-усулдук колдонмолор:**

**9. Акматов К.К.** Токтогул Сатылгановдун өмүрүн жана чыгармаларын окутуу. [Текст] / К.К.Акматов, К.Кимсанов. – Б.: «Book-дизайн», 2014. – 184 б.

**10. Акматов К.К.** Жогорку класстарда акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуу [Текст] / К.К.Акматов. – Б.: «Имак-Офсет», 2016. – 60 б.

**11. Акматов К.К.** V-VIII класстарда акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу маалымат берүүнүн методикасы [Текст] / К.К.Акматов. – Б.: «Имак-Офсет», 2016. – 60 б.

**12. Акматов К.К.** Айтматовду мектепте окутуу. 1-китеп. [Текст] / А.Ж.Муратов, К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2017. – 304 б.

**13. Акматов К.К.** Айтматовду мектепте окутуу. 2-китеп. [Текст] / А.Ж.Муратов, К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2017. – 276 б.

**14. Акматов К.К.** Окутуунун жаңы технологиялары. [Текст] / А.Ж.Муратов, К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2017. – 320 б.

**15. Акматов К.К.** Чыңгыз Айтматов: цифралар жана фактылар. [Текст] / А.Ж.Муратов, К.К.Акматов. – Б.: «Глобал принт», 2018. –192 б.

#### **Илимий макалалар:**

**16. Акматов К.К.** Мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын окутуунун айрым маселелери [Текст] / К.К.Акматов // Республиканский научно-теоретический журнал. Известия вузов. – Б.: 2014, №12. – 98-100-бб.

**17. Акматов К.К.** Т.Сатылгановдун өмүр баянын үйрөтүүгө замандаштарынын эскерүүлөрүн, макалаларды, акынган арналган ырларды пайдалануу [Текст] / К.К.Акматов // Республиканский научно-теоретический журнал. Известия вузов. – Б.: 2014, №12. –105-107-бб.

**18. Акматов К.К.** Маалыматтык коммуникациялык технологияны пайдалануу аркылуу А.Осмоновдун өмүрүн жана чыгармачылыгын окутуу [Текст] / К.К.Акматов // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – Ош, 2015, №4, 1-чыгарылыш. –19-22-бб.

**19. Акматов К.К.** «Чабалекейлер эмнени эскертишет?» (Ч.Айтматовдун «Тоолор кулаганда» чыгармасын окугандан кийинки ой) [Текст] / К.К.Акматов // «Айтматов окуулары – 20015» Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.: 2015. –147-149-бб.

**20. Акматов К.К.** Автобиографиялык прозанын дүйнөлүк адабиятта өнүгүшү [Текст] / К.К.Акматов // Республиканский научно-теоретический журнал. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Б.: 2016, №3. – 195-198-бб.

**21. Акматов К.К.** Автобиографизмдин орус прозасында калыптанышы [Текст] / К.К.Акматов // Республиканский научно-теоретический журнал. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – Б.: 2016, №3. – 211-213-бб.

**22. Акматов К.К.** К вопросу изучения произведений автобиографического жанра в школе [Текст] / К.К.Акматов // Наука, техника и образование 2016. – М.: 2016, №2 (20). – С.165-168.

**23. Акматов К.К.** Чингиза Айтматов – писатель-этнопедагог (по повести «Белый пароход») [Текст] / К.К.Акматов // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М.: 2016, Журнал научных публикаций №8 (Август) часть II. – С.140-143.

**24. Акматов К.К.** Формирование автобиографизма в русской прозе [Текст] / К.К.Акматов // Молодежь в XXI веке: философия, психология, право, педагогика, экономика и менеджмент. Сборник научных статей VI Международной научно-практической конференции. – Екатеринбург, 2016. – С.50-53.

**25. Акматов К.К.** Значение жанрово-видовых особенностей



автобиографических произведений в изучении литературы [Текст] / К.К.Акматов // Ученый XXI века. Международный научный журнал. – Йошкар-Ола, 2016, №4-1 (17). – С.53-56.

**26. Акматов К.К.** Традиции автобиографической прозы в русской и кыргызской литературе [Текст] / К.К.Акматов // Новый университет. Серия «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук». – Йошкар-Ола, 2016, №3 (60). – С.12-15.

**27. Акматов К.К.** «Педагогика» Момуна и его «война» с цивилизацией (по повести Чингиза Айтматова «Белый пароход») [Текст] / А.Ж. Муратов, К.К.Акматов // Новый университет. Серия «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук». – Йошкар-Ола, 2016, №4 (61). – С.17-20.

**28. Акматов К.К.** Акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен байланыштырып окутуунун педагогикалык негиздери [Текст] / К.К.Акматов // Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии. Сборник статей по материалам LIV международной научно-практической конференции. – М.: 2016, №9 (54), Сентябрь. – 27-137-б.

**29. Акматов К.К.** Акын-жазуучулардын биографиясын анын чыгармалары менен байланышта изилдөө проблемасы философиянын жана адабият таануунун тарыхында [Текст] / К.К.Акматов // Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии. Сборник статей по материалам LIV международной научно-практической конференции. – М.: 2016, №10 (55). – 125-135-б.

**30. Акматов К.К.** Жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутууда биографиялык маанилүү факторлордун таасирин эске алуунун зарылдыгы [Текст] / К.К.Акматов // Научная дискуссия: инновации в современном мире. Сборник статей по материалам LIV международной научно-практической конференции. – М.: 2016, №12 (55). – 181-191-бб.

**31. Акматов К.К.** К вопросу о педагогико-психологических основах изучения биографии поэтов и писателей в связи с их произведениями [Текст] / К.К.Акматов // Коллоквиум: научное издательство. – Санфрансиско-Колифорния, 2016, №12 (55). – С. 68-72

**32. Акматов К.К.** Акын-жазуучулардын өмүр баянын мектепте окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү жана учурдагы проблемалары [Текст] / К.К.Акматов // Научная дискуссия: инновации в современном мире. – М.: 2016, №16 (59). – С. 204-215.

**33. Акматов К.К.** Чыңгыз Айтматовдун биографиясын «Эрте келген турналар» повести менен биримдикте окутуу [Текст] / К.К.Акматов // Интернаука: научный журнал. – М.: 2016, – №3 (3). – 78-80-бб.

**34. Акматов К.К.** Этнопедагогическое мысли в художественно-литературных текстах (на примере произведений Ч.Айтматова) [Текст] / А.Ж.Муратов, К.К.Акматов // Этнопедагогика как фактор сохранения этнокультурных ценностей в современном социуме: материалы II Международной очно-заочной научно-практической конференции посвященной памяти академика РАО Волкова Г.Н. – Чебоксары, 2016. – С. 52-56.

**35. Акматов К.К.** Пути изучения автобиографических произведений в старших классах [Текст] / К.К.Акматов // Вопросы современной науки:

коллект.науч.монография. Том 24. – М.: 2017. – С. 5-18.

**36. Акматов К.К.** Токтогул Сатылгановдун өмүрү жана чыгармачылыгын ырлары менен байланышта окутуу [Текст] / К.К.Акматов, Мусаева А. М. // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. I бөлүк. – Б.: 2017. –183-186-бб.

**37. Акматов К.К.** Мукай Элебаевдин «Узак жол» романын окутуунун айрым маселелери [Текст] / К.К.Акматов, Кимсанов К. К. // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. I бөлүк. – Б.: 2017. –186-191-б.

**38. Акматов К.К.** Жазуучулардын жашаган доору, инсандык сапаттары тууралуу окуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу [Текст] / К.К.Акматов, Тахирова Н.И. // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. I бөлүк. – Б.: 2017. – 191-195-б.

**39. Акматов К.К.** Жазуучулардын кыскача биографиясын окутуунун мазмуну жана технологиялары [Текст] / К.К.Акматов // Web of Scholar. –М.: 2018. – Том 4. – №1 (19). – С.15-20-б.

**40. Акматов К.К.** Изучение образа учителя из повести Мурзы Гапарова «Деревенька» [Текст] / К.К.Акматов // Сборник XXV Всероссийской электронной семинар-конференции – РФ, 03-14 декабря, – М.: 2018.

**41. Акматов К.К.** Образ учителя автобиографических произведениях кыргызских писателей [Текст] / К.К.Акматов // Сборник XXV Всероссийской электронной семинар-конференции – РФ, 03-14 декабря, – М.: 2018.

**42. Акматов К.К.** Адабият сабагында акын-жазуучулардын өмүр баяны тууралуу маалымат берүү маселелери [Текст] / К.К.Акматов // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы. III бөлүк. – Б.: 2018. – 36-40-бб.

**43. Акматов К.К.** Отражение взаимосвязи культур народов при изучении произведения с использованием элементов биографии писателя (повести «Лицом к лицу» Ч.Айтматова и «Живи и помни» В.Распутина) [Текст] / К.К.Акматов // Актуальные проблемы современности: наука и общество. – М.: 2019. – №1 (22). – С. 62-64.

**44. Акматов К.К.** Изучение повести Ч.Айтматова «Первый учитель» в школе [Текст] / К.К.Акматов // Научный аспект. – №2. – Т.10. – М.: 2019. – С. 258-263.

**45. Акматов К.К.** Дюшень – борец за светлое будущее (изучение повести Ч.Айтматова в школе). [Текст] / К.К.Акматов // Научный аспект. – №2. – Т.10. – М.: 2019. – С. 264-272.

**46. Акматов К.К.** Изучение повести Ч.Айтматова «Первый учитель» в школе [Текст] / К.К.Акматов // Международный научно-исследовательский журнал. – №7-2 (85). – М.: 2019. – С. 6-8.

**47. Акматов К.К.** Отражение образа учителя и проблем образования в кыргызской литературе (по автобиографическим материалам в произведениях Д.Мавлянова «Ясное небо», М.Гапарова «Деревенька») [Текст] / К.К.Акматов // Инновационные технологии в машиностроении, образовании и экономике. Электронный журнал. – №3 (13). – М.: 2019. – С. 80-89.

**48. Akmatov K.K.** Effektive Methods and Techniques of Study of

Autobiographical Fiction in Senior Forms of a Secondary School. [Текст] / A.Zh. Muratov, M. U. Muzulmanov, Akmatov K. K. // Journal of History Culture and Art Research – 2019.

**49. Akmatov K.K.** The Ethnopedagogical Aspect of the Story by Ch. Aytmatov “White Ship” and Its Value for Studying the Writer’s Biography [Текст] / A.Zh. Muratov, K. K. Akmatov, B. B. Zuluyev // Digital Economy: Complexity and Variety vs. Rationality. – M.: 2019. – С. 369-378.

**Акматов Кыялбек Камутовичтин «Орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын чыгармалары менен биримдикте окутуунун илимий-методикалык негиздери» аттуу темадагы 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ**

**Түйүндүү сөздөр:** биография, автобиография, адабият таануу, адабий сын, текстти интерпретациялоо, компетенттүүлүк, интерактивдүүлүк, окутуудагы жаңы технологиялар, окуу ишмердүүлүгү, предметтерди интеграциялоо, компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу.

**Изилдөөнүн максаты:** Кыргыз адабияты сабагында акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен байланышта окутуунун методикасын негиздөө жана анын натыйжалуулугун илимий жактан аныктоо.

**Изилдөөнүн объектиси:** Орто мектептин кыргыз адабияты сабагында жазуучулардын өмүр баянын жана чыгармаларын окутуу процесси.

**Изилдөөнүн предмети:** Жалпы билим берүүчү орто мектептердин окуу программаларына сунуш кылынган жазуучулардын өмүр баянын жана чыгармачылык жолун алардын чыгармалары менен байланышта окутууну өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери.

**Изилдөөнүн методдору:** илимий изилдөөлөрдү теориялык-методологиялык талдоо; нормативдик документтерди окуп үйрөнүү; байкоо, анкета, тестирлөө, аңгемелешүү, алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү, анализ, синтез, моделдөө, педагогикалык тажрыйба.

**Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:** Кыргыз адабиятын окутуунун методикасында эң алгачкы жолу акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун методикалык принциптери жана методикалык шарттары аныкталды; адабий көркөм чыгармалардын мазмунунун алардын авторлорунун өмүр баяндары менен байланыштыруу мүмкүнчүлүктөрү жана аны өркүндөтүү технологиялары ачылды; окуучулардын көркөм чыгарманы анын автору менен байланышта окуп-үйрөнүү менен жазуучулардын жеке инсандык сапаттарына кызыктыруунун жолдору көрсөтүлдү; орто мектепте акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуунун жаңы методикалык системасы өткөрүлгөн тажрыйбалык-эксперименттик иштин жыйынтыктарынын негизинде практикага сунушталды.

**Изилдөөнүн практикалык мааниси:** Орто мектептердин кыргыз адабияты боюнча окуу программасын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду түзүүдө, университеттердин атайын курстарында жана методика боюнча лекцияларда жана мектеп мугалимдеринин адистигин жогорулатуу курстарында, мугалимдердин сабактарынын натыйжалуулугун жогорулатууда колдонулат. Акын-жазуучулардын өмүр баянын алардын чыгармалары менен биримдикте окутуу боюнча белгиленген жолдор идеалдарды жана инсанды баалоонун өзгөргөн шарттарында педагогикалык жогорку окуу жайлардагы методикалык циклдеги дисциплиналарды окутууда жана педагогикалык практиканы өткөрүүдө, ошондой эле гуманитардык жана эстетикалык циклдеги сабактарда өрнөктүү инсандарга болгон кызыгууну калыптандыруу үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

## РЕЗЮМЕ

диссертации Акматова Кыялбека Камутовича на тему «Научно-методические основы изучения биографии писателей и поэтов в средней школе во взаимосвязи с их творчеством», представленной на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызская литература)

**Ключевые слова:** биография, автобиография, литературоведение, литературная критика, интерпретация текста, компетентность, интерактивность, инновационные технологии обучения, учебная деятельность, интегрирование предметов, формирование компетентностей.

**Цель исследования** – теоретическое обоснование методики изучения биографии писателей и поэтов во взаимосвязи с их творчеством и разработка ее оптимальных путей, проверка эффективности разработанных методических рекомендаций путём педагогического эксперимента.

**Объект исследования** – процесс изучения биографии поэтов и писателей во взаимосвязи с их творчеством на уроках кыргызской литературы средней общеобразовательной школы.

**Предмет исследования** – научно-методические основы совершенствования изучения биографии и творческого пути поэтов и писателей во взаимосвязи с их творчеством в средней общеобразовательной школе.

**Методы исследования:** теоретико-методологический анализ научных исследований, изучение учебно-нормативных документов, наблюдение, анкетирование, тестирование, собеседование, изучение передового опыта, анализ, синтез, моделирование, педагогический эксперимент.

**Научная новизна исследования.** В методике преподавания кыргызской литературы впервые установлены методические принципы и определены методические условия изучения биографии писателей и поэтов во взаимосвязи с их творчеством; выявлены возможности установления связи содержания художественных произведений с биографиями их авторов и технологии ее совершенствования; указаны на пути пробуждения интереса у учащихся к личностным качествам автора при изучении его произведения; разработанная новая методическая система изучения биографии писателей и поэтов во взаимосвязи с их творчеством рекомендована к применению на практике на основе проведенной опытно-экспериментальной работы.

**Практическая значимость исследования.** Методические рекомендации исследования могут быть использованы при составлении учебных программ, учебников, методических пособий по кыргызской литературе для средней школы, при изучении спецкурсов (элективных курсов) в высших учебных заведениях и на лекциях по методике преподавания кыргызской литературы, на курсах повышения квалификации учителей, и для повышения эффективности уроков литературы в целом. В измененных условиях оценки идеалов и личности рекомендованные пути изучения биографии писателей и поэтов во взаимосвязи с их творчеством могут быть использованы при изучении дисциплин методического цикла в педагогических вузах, а также на занятиях гуманитарного и эстетического цикла по формированию интереса к изучению жизни замечательных людей. Решение поставленных нами задач позволяет развивать литературное восприятие учащихся, их эстетический вкус, повышает интерес к литературе как к учебному предмету, вносит определенный вклад в воспитание личности с активным мышлением.

## SUMMARY

**dissertation Akmatov Kyialbek Kamutovich on the topic «Scientific and methodological foundations of the study of the biography of writers and poets in secondary schools in unity with their works», submitted for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.02 - theory and methods of teaching and education (Kyrgyz literature)**

**Key words:** biography, autobiography, literary criticism, literary criticism, text interpretation, competence, interactivity, innovative learning technologies, educational activities, talk of integration of subjects, the formation of competences.

**The purpose of the study** is the theoretical substantiation of the methodology for studying the biography of poets and writers in connection with their works and the development of its optimal ways, checking the effectiveness of the developed recommendations and suggestions by means of a pedagogical experiment.

**Object of study:** the process of studying the biographies of writers and poets on urokaz Kyrgyz literature in high school.

**Subject of research:** scientific and methodological foundations for improving the study of the biographies of writers and poets, proposed by the curriculum on Kyrgyz literature for secondary schools.

**Research methods:** theoretical and methodological analysis of scientific research, the study of educational and regulatory documents, observation, questioning, testing, interviews, the study of best practices, analysis, synthesis, modeling, pedagogical experiment.

**Scientific novelty of the study.** In the methodology of teaching Kyrgyz literature, methodological principles were established for the first time and methodological conditions were determined for studying the biographies of poets and writers in unity with their works; revealed the possibility of establishing a connection between the content of artistic works with the biographies of their authors and the technology of its improvement indicated on the path of the awakening of interest among students to the personal qualities of the author when studying his work; The developed new methodical system for studying the biography of poets and writers in unity with their works was recommended for use in practice on the basis of the experimental work carried out.

**The practical significance of the study.** Methodical recommendations of the study can be used in the preparation of curricula, textbooks, teaching aids in Kyrgyz literature for secondary schools, in the study of special courses (elective courses) in higher educational institutions and in lectures on the methods of teaching Kyrgyz literature, in advanced training courses for teachers, and in general to increase the effectiveness of the lessons of literature. In the changed conditions of the evaluation of ideals and personalities, the recommended ways of studying the biographies of poets and writers in connection with their works can be used when studying disciplines of the methodical cycle in pedagogical universities, as well as in the humanitarian and aesthetic cycle to generate interest in studying the lives of wonderful people. The solution of the tasks we have set allows us to develop students' literary perception, their taste, increases interest in literature as an academic subject, and makes a definite contribution to the education of an individual with active thinking.

Басууга 15.11.2019-ж. кол коюлду  
Форматы 60x84. Офсет кагазы  
Көлөмү 2,75 б.т.  
Нускасы 200 даана

ЖЧК «Глобал принт» басмаканасы  
Бишкек шаары